

Б.К. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач

*Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

Ўзбек тилидаги нашрга “Жазушы” нашриёти тайёрлаган

ДУНЁТАНИШ

Умумтаълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик

4

Алматы

«Атамұра» –

«Жазушы»

2019

УДК 373.167.1

ББК 20.1 я 72

Т 81

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР:

Сұхбат, мұхқама

Гурухларда
ишлиш

Савол ва топшириқлар

Үрганамиз

Жуфтликда ишлиш

Ижод билан
шуғулланамиз

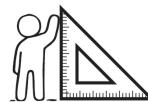
Мустақил ишлаймиз

Эсга олинг

Ёдда тутиңг

Лойиҳалаштирамиз

Видео

3D

Аудио

Харита билан
ишлиш

Турмашева Б. К. ва бошқ.

Т 81 **Дүнётаниш:** Умумтағым мактабларининг 4-сипси үчүн дарслык / Б.К. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач. – Алматы: Атамұра – Жазушы, 2019. – 144 бет.

ISBN 978-601-200-657-5

УДК 373.167.1

ББК 20.1 я 72

© Турмашева Б. К., Салиш С. С.,
Пугач В. Г., 2019

© Атамұра, 2019
Әзбек тіліне «Жазушы» баспасында
аударылды, 2019

ISBN 978-601-200-657-5

МУНДАРИЖА

I. МЕНИНГ ВАТАНИМ – ҚОЗОҒИСТОН

1. Бизнинг республикамиз қандай бўлакларга бўлинади? ..8
2. Ўлкамнинг саноати ва қишлоқ хўжалиги12
3. Табиат ва одамнинг хўжалик фаолияти17

II. ҚАДРИЯТЛАР

4. Жамият ҳаётида оила.....22
5. Бизнинг оилавий бюджетимиз25
6. Мактаб ўзини ўзи бошқаруви.....28
7. Йўлбошчи қандай бўлиши керак?30
8. Топшириқлар калейдоскопи.....32

III. МАДАНИЙ МЕРОС

9. Қозоқ халқининг келиб чиқиши.....35
10. Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари.....41
11. Қозоғистонда илм-фанинг ривожланиши.
Олим Қаниш Сатпаев45
12. Тарих музейлари нима учун керак?48

IV. КАСБЛАР ДУНЁСИ

13. Касбий байрамлар қандай бўлади?52
14. XX – XXI асрларда Қозоғистон маданияти.
Куляш Байсентова – “қозоқ булбули”56
15. Спорт билан шуғулланишда жароҳатланишдан
қандай сақланиш керак?60
16. Топшириқлар калейдоскопи.....63

V. ТАБИЙ ҲОДИСАЛАР

17. Иқлим инсониятнинг ривожланишига қандай таъсир қилади?	66
18. Ўлкамда қандай катаклизмлар бўлиши мумкин?.....	70
19. Катаклизмлар вақтида менинг хавфсизлигим	74
20. Сунъий муҳитдаги хавф ва хатарлар	78
21. Сунъий муҳитдаги менинг хавфсизлигим	82

VI. АТРОФ МУҲИТНИ ҚЎРИҚЛАШ

22. Ўлкамнинг қишлоқ хўжалиги.....	87
23. Нима учун атроф муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш керак?	90
24. Глобус ва харита.....	94
25. Глобус ва харита билан ишлаймиз	99
26. Топшириқлар калейдоскопи.....	102

VII. КОИНОТГА САЁХАТ

27. Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари.....	105
28. Тоқтар Аубакиров – биринчи қозоқ фазогири	108
29. Жаҳон саҳнасида Қозоғистоннинг тутган ўрни.....	111
30. Менинг ҳуқуқ ва мажбуриятларим	115

VIII. КЕЛАЖАККА САЁХАТ

31. Мен сайёхлик маршрутини ишлаб чиқаман.....	121
32. Тош болтадан космик кемагача	125
33. Қозоғистон ва унинг дунёдаги тимсоли	129
34. Топшириқлар калейдоскопи.....	132

Глоссарий.....	134
Қўшимча ўқиш учун манбалар рўйхати.....	140

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Қўлингизда “Дунётаниш” дарслиги. Бу йил сиз Ватанимиз тарихининг XX аср воқеаларига бағишиланган саҳифаларини варақлайсиз. Бу бобо ва бувиларингиз яшаган ва меҳнат қилган, ота-онангиз туғилган ва ўқиган яқин ўтмишдир. Сиз мамлакатнинг қайси ҳодисалари уларни тўлқинлантиргани, қандай буюк одамлар уларнинг замондошлари бўлганлигини билиб оласиз. Туғишганларингизнинг ўтмиши сизга яқинроқ ва тушунарлироқ бўлади.

Оила ва мактаб ҳаёtingизда муҳим аҳамиятга эга. Сиз оиласидаги ҳаёт қоидасини тузасиз, оила бюджетини ақл билан юритиш сирларини билиб оласиз. Мактабда ўз-ўзини бошқариш нималигини аниқлайсиз, йўлбошчи қандай сифатларга эга бўлиши кераклигини муҳокама қиласиз.

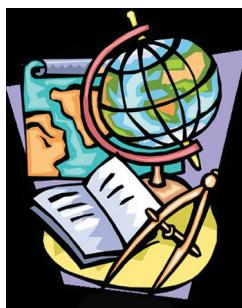
Инсон ҳаёти – Ердаги энг бебаҳо тухфа. Сиз сунъий ва табиий муҳитдаги хавфсизлик қоидаларини такорлаб оласиз. Ҳаёtingиз ва соғлигингизни муҳофаза қилиш учун фавқулодда вазиятларда ўзингизни қандай тутишни билиб оласиз.

Сиз мамлакатимиз хўжалиги билан танишишда давом этасиз. Табиатнинг инсон фаолиятига қай тарзда таъсир қўрсатишини аниқлайсиз. Ўлкангизнинг саноати ва қишлоқ хўжалиги қандай ривожланаётганигини кўриб чиқасиз.

Вақт бир жойда турмайди. Мустақил Қозоғистон иқтисод ва маданиятда улкан ютуқларга эришди. Қозоғистоннинг дунёда обрў-эътибори ортаётганлигига мисоллар келтирасиз, мамлакатимизнинг миллий брендини тузасиз.

Дунё шиддат билан ўзгаряпти, ахборот асри янги кашфиёт ва ихтиrolарга сабаб бўляпти. Вақт билан баравар қадам ташлаш учун ўзингизда қандай хислатларни тарбиялашингиз кераклиги ҳақида фикр юритасиз.

Харитани жўғрофиянинг “тили” дейишади. Сиз хаёлан материклар ва уммонлар бўйлаб саёҳат қиласиз, харитадаги чизиқлар – параллель ва меридианлар нима учун кераклигини билиб оласиз. Бизнинг мовий сайёрамиз қанчалар гўзал эканлигигига ишонч ҳосил қиласиз. Табиатни ифлосланишдан қандай асраш ҳақида фикр юритасиз, экологик муаммоларни ҳал этиш бўйича лойиҳаларингизни тақдим этасиз.

Бу ва бошқа кўп нарсалар ҳақида “Дунётаниш” дарсларида билиб оласиз. Умид қиласизки, дарслигимиз саҳифалари билан танишиш атрофдаги олам билан уйғунлик ва ҳамжиҳатлиқда яшашга ёрдам беради.

Дарсликда QR-кодлар берилган, унинг ёрдамида дарсликдаги матнга қўшимча берилган аудио-, видео- ва 3D материалларга кириш мумкин. Ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам, ота-оналар ҳам мана шу тақдим қилинганлар билан танишади ва фойдалана оладилар.

QR-кодни ўқиш ўқиш учун камерали ва штрих-кодларни ўқиш учун иловаси мавжуд бўлган смартфон (планшет) зарур бўлади. Иловани Google Play Market орқали танлаб олишингиз мумкин бўлади.

Уяли телефонингизни QR – кодга йўналтиринг. Қурилмани штрих-код устида шундай ушлаб турингки, натижада у экранда яхши кўринсин. Телефон автоматик тарзда уни сканер қиласди. Унинг экранида шифрланган ҳавола пайдо бўлади, унга босиб сайтга ўтишингиз мумкин бўлади.

I. МЕНИНГ ВАТАНИМ – ҚОЗОҒИСТОН

БУ БҮЛИМДА БИЗ:

- республикамиз қандай бүлакларга бүлинишини билиб оламиз;
- иқтисоднинг нима эканлигини билиб оламиз;
- ўлкамизнинг иқтисодий фаолиятини тасвирлаймиз;
- диёримиз одамларининг хўжалик фаолиятини таҳлил қиласиз.

1 дарс

Бизнинг республикамиз қандай бўлакларга бўлинади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– маъмурӣ-ҳудудий
бирликнинг нима экан-
лигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– турли даражадаги
маъмурӣ-ҳудудий
бирликни ажратишни.

край

область

район

өлке

облысы

ауданы

region territory, krai

region

district

ўлка

вилоят

туман

Қозоғистон – мустақил давлат.
Қозоғистон Республикаси Европасиёнинг марказида жойлашган.
Мамлакат аҳолиси 18 миллиондан ортиқ.
Мамлакатнинг пойтахти Нур-Султан шаҳридир.

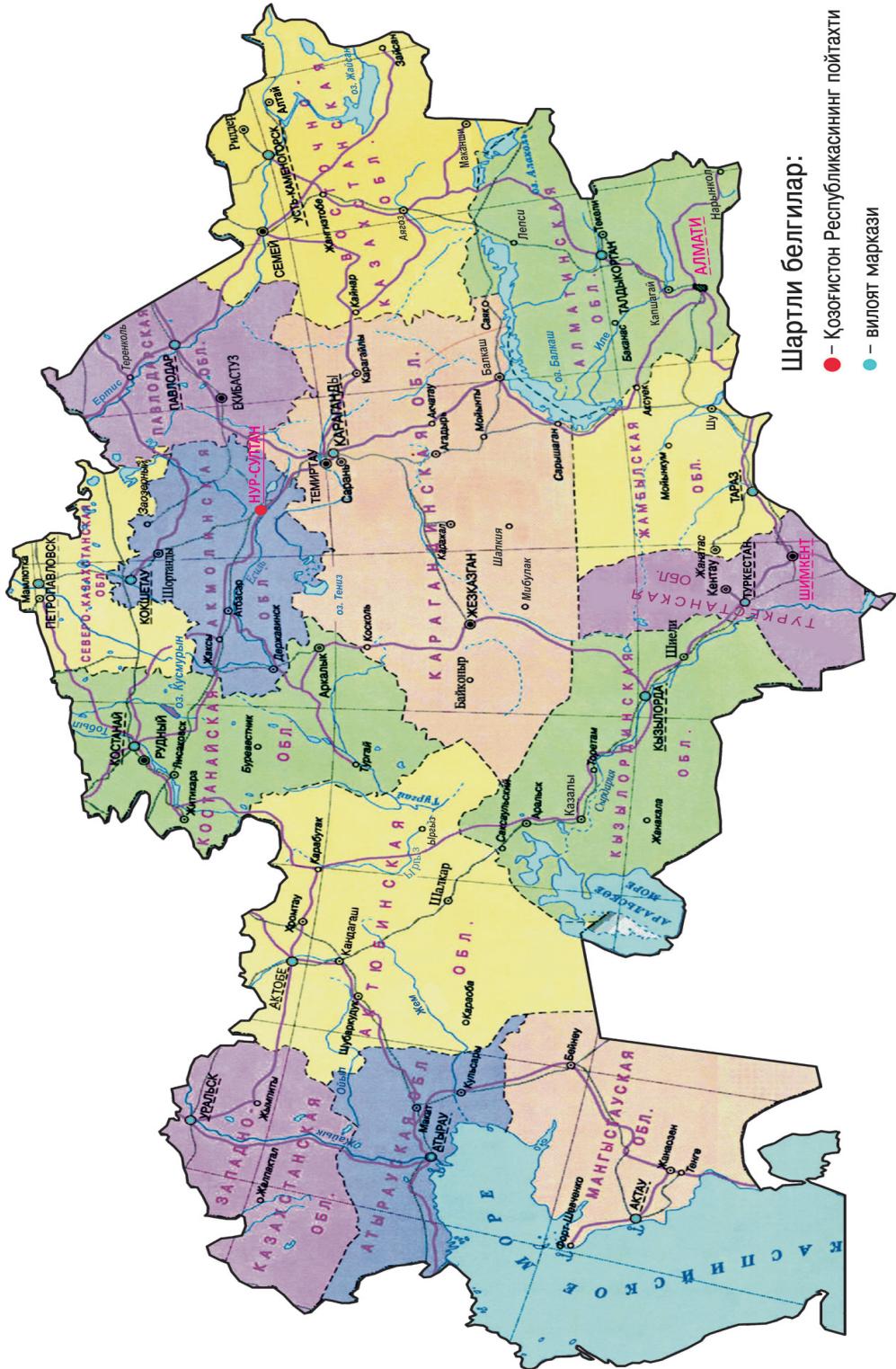

Биз она ўлкамизни яхши кўрамиз. Луғатдан **ўлка** сўзининг маъносини билиб олинг. Одам ўзи яшаётган мамлакат, вилоят, шаҳар ёки қишлоқни ўз ўлкаси деб атайди.

Мамлакатимизнинг маъмурӣ-ҳудудий харитасини кўриб чиқинг.
Уни ўрганишда қандай маълумотлар олиш мумкин?
Мамлакатимиз ҳудуди қандай бирликларга бўлинган?
Бу ҳудудий бирликларни айтинг, харитадан кўрсатинг.

Қозоғистон Республикасининг мальмурый-худудий харитаси

Бизнинг мамлакатимиз 17та маъмурий-худудий бирликка бўлинади. Булар 14та вилоят ва 3та республика аҳамиятидаги шаҳарлар – Нур-Султан, Алмати ва Шимкент.

2018 йилда Шимкент аҳолисининг нуфуси 1 миллионга етди. Шимкент республика аҳамиятидаги учинчи шаҳар бўлди. Вилоят маркази Туркистон шаҳрига кўчирилди. Харитада Туркистон вилояти пайдо бўлди.

Нима деб ўйлайсиз, Туркистон шаҳри нима сабабдан вилоят маркази бўлди?

Маъмурий-худудий харитадан мамлакатимз пойтахтини топиб кўрсатинг. Нур-Султан шаҳри ҳақида нима билишингизни айтиб беринг.

Республика аҳамиятидаги шаҳарлар

Қозоғистон пойтахти – *Нур-Султан*

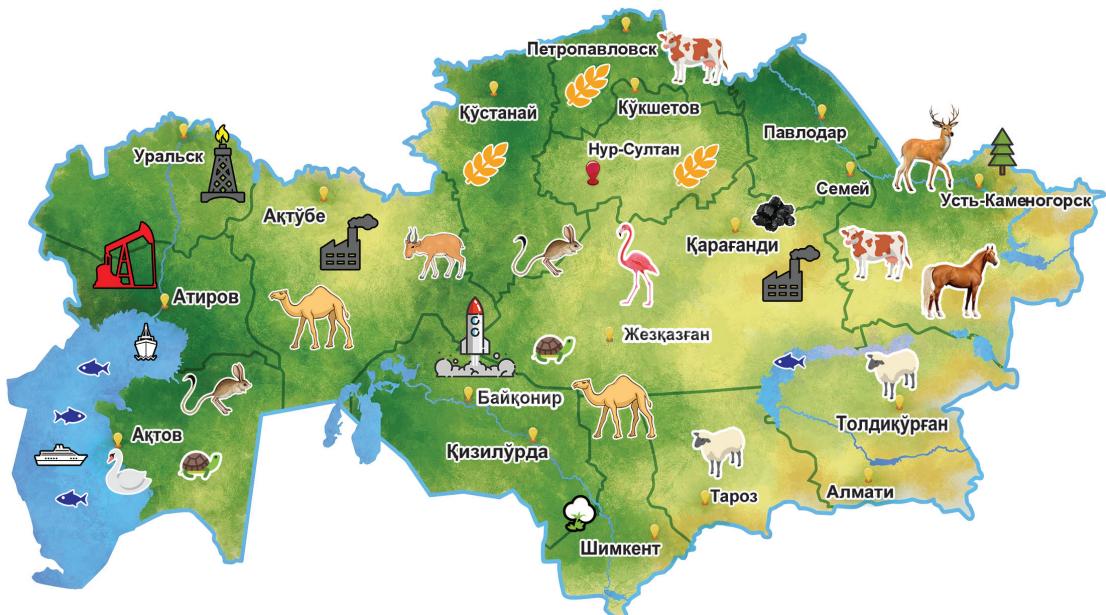
Алмати

Шимкент

Харитадан ўзингиз яшаётган вилоятни топинг. Қайси шаҳар вилоятингизнинг маъмурий маркази ҳисобланади? Ўлкангизнинг вилоят маркази тўғрисида нимани ҳикоя қилиб бера оласиз? Сиз яшаётган вилоят бошқа қайси вилоятлар билан чегарадош?

Суратни диққат билан ўрганинг ва Қозоғистоннинг турли вилоятлари нимаси билан машҳурлигини ҳикоя қилинг. Ўйлаб кўринг, вилоят янада майдароқ маъмурий-ҳудудий бирликка бўлина оладими?

Ўз навбатида ҳар бир вилоят ўзининг яна майдароқ маъмурий-ҳудудий бирлигига – *туманларга* бўлинади.

Ўзингиз яшаётган вилоят харитасини ўрганинг. Унинг таркибиغا қайси туманлар киришини айтиб беринг. Улар нимаси билан танилганини билиб олинг.

Мамлакатимиз қандай ҳудудий бирликларга бўлинади? Улар қандай номланади? Қозоғистон Республикасининг вилоятларини айтинг. Сиз яшаётган вилоятнинг ўзига хосликларини билиб олинг. Бу ҳақдаги маълумотларни қайси манбалардан олишингиз мумкин?

2 дарс

Ўлкамнинг саноати қишлоқ хўжалиги

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– иқтисодий фаолият субъектлари нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ўлкамизнинг иқтисодий фаолият субъектларига таъриф беришни.

промышленность

сельское хозяйство

экономика

өнеркәсіп

ауыл шаруашылығы

экономика

industry

agriculture

economy

саноат

қишлоқ хўжалиги

иқтисод

Одамлар барча вилоятлар ҳудудида меҳнат қиладилар, хўжалик фаолияти билан шуғулланадилар.

Меҳнат, хўжалик фаолияти сўзларининг маънолари қандай?

Қандай ўйлайсиз, меҳнатнинг муҳимлиги нимадан иборат?

Бизнинг мамлакатимизда хўжалик фаолияти билан йирик ва майда корхоналар, завод ва фабрикалар шуғулланади, уларни яна **иқтисодий фаолият субъектлари** деб ҳам аташади.

Иқтисод – бу мамлакатнинг хўжалик фаолияти.

Иқтисодий фаолиятнинг асосий кўринишларига **саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат соҳаси** киради.

Бу атамалар нимани англатишини гуруҳларда муҳокама қилинг.

Ўйланг ва жавоб беринг, бу таърифлар иқтисоднинг қайси кўринишларини тавсифлайди.

Деңқончилик, далачилик, чорвачилик, ўрмончилик соҳасидаги хўжалик фаолияти – бу...

Хом ашёни қайта ишлаш ва ер ости бойликларига ишлов бериш билан шуғулланадиган фабрика, завод, корхоналар – бу...

Расмларни кўриб чиқинг. Бу корхоналар хўжалик фаолиятининг қайси турларига киришини тушуниринг.

Йирик қорамол
фермаси

Атирау нефтни
қайта ишлаш заводи

Шимкент
пайтоқ фабрикаси

Республикамиз ер остининг бой хазиналаридан фойдали қазилмаларни қазиб олиш саноатнинг муҳим соҳаси ҳисобланади.

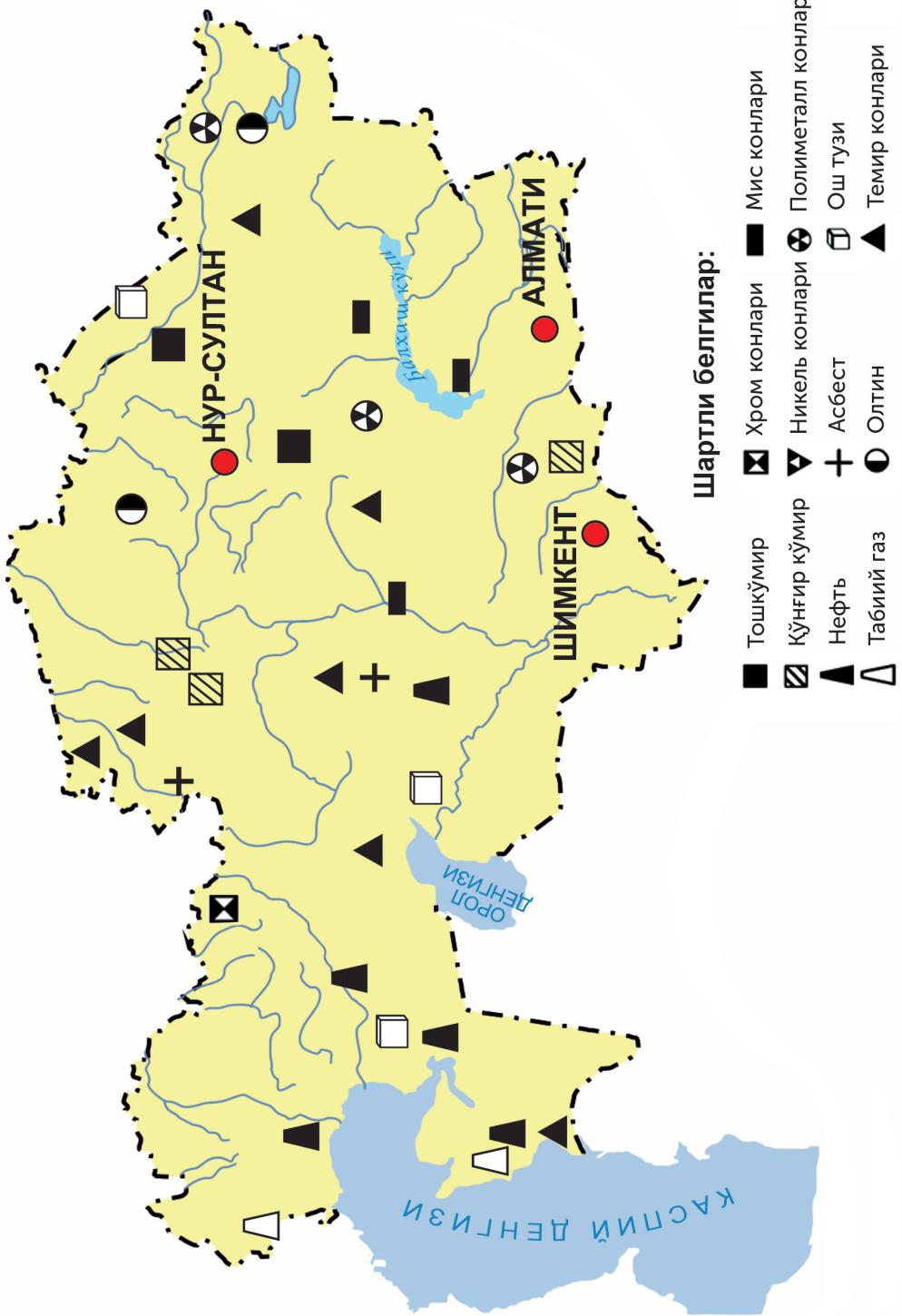

Қандай ер ости бойликларини биласиз? Уларнинг шартли белгиларини кўриб чиқинг. Уларни қазиб чиқариш Қозоғистоннинг қайси қисмида жойлашган? Бу ерларни “Қозоғистон республикасининг фойдали қазилмалари” (14-бетга қаранг) харитасидан топинг.

Мамлакатимиз фойдали қазилмаларга жуда бой, лекин уларнинг Ер остидаги захиралари чекланган. Шунинг учун ер ости бойликларидан эҳтиётлик билан ва тежаб-тергаб фойдаланиш керак!

Қазақстан Республикасыннан фойдалы қазилмалары

Шартты белгилар:

■ Тошкүмир	□ Хром конлары	■ Мис конлары
▨ Күнгір күмір	▼ Нікель конлары	● Полиметалл конлары
▲ Нефть	+ Асбест	□ Ош тузи
△ Табиий газ	◆ Темир конлары	

Кластерни диққат билан ўрганинг. Мамлакатимиз корхоналари қандай иқтисодий фаолият билан шуғулданаётганлигини ўйланг. Мисоллар келтириңг.

Хар бир хұжалик фаолиятининг ўзига хос хусусияти бор. Қишлоқ хұжалиги учун ер-сув, қулай табиий шароит керак. Саноатнинг ривожланиши учун хом ашё, фойдалы қазилмалар зарур. Лекин бирорта хұжалик фаолияти одамсиз ишлай олмайди. *Бу фикрни исботланг.*

Агар табиий ресурслар тугаб қолса, одам хұжалик фаолиятини қандай олиб бориши ҳақида ўйланг.

Иқтисоднинг асосий вазифаси – чекланған миқдордаги ресурсларнинг одамларга энг яхши даражада хизмат қилиши учун нима қилиш зарурлигини тушунишидір.

Синфдошларингиз ва ўқитувчингиз билан иқтисод нима сабабдан бундай вазиға құяётгандығын мұхокама қилинг.

“Вилоятимиздаги корхоналарнинг хўжалик фаолияти” мавзусида ҳикоя тайёрланг.
Бу маълумотни қайси манбадан олишингиз мумкин?

1. Уйда катталардан фойдали қазилмалар ёки уларнинг қайта ишланган маҳсулотларининг қайсиларидан фойдаланишларини сўранг. Улардан нима мақсадда фойдаланишларини билиб олинг.
2. Йил сайин мамлакатимизнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар дўкон пештахталарида кўпайиб бормоқда. Қозоғистонда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотларининг 5 – 10 тадан иборат рўйхатини тузиб чиқинг. Ишлаб чиқарувчи фирманинг номини кўрсатиш ёдингииздан чиқ масин.

3 дарс

Табиат ва одамнинг хўжалик фаолияти

ТАКРОРЛАЙМИЗ:

- табиий шароитлар нима эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

- инсон хўжалик фаолиятининг табиий шароитларга боғлиқлигини топишни.

природные условия

хозяйственная деятельность

табии жағдайлар

шаруашылық қызмет

natural conditions

economic activity

табиий шароитлар

хўжалик фаолияти

Биз аввалги дарсда Қозоғистон ҳудудида иқтисодий фаолиятнинг қайси турлари билан шуғулланилаётганлигини билиб олгандик, вилоятимиздаги хўжалик фаолияти ҳақида ҳикоя тайёрлаган эдик.

“Қозоғистонда қишлоқ хўжалиги” харитасини диққат билан кўриб чиқинг ва саволларга жавоб беринг:

- Қозоғистоннинг қайси вилоятларида гуруч етишириш, пахтачилик, полизчилик билан шуғулланилади?
- Нима сабабдан қишлоқ хўжалигининг бу турлари билан Қозоғистоннинг бошқа вилоятларида шуғулланилмайди?
- Нима сабабдан Қозоғистоннинг тоғли ҳудудларида дон экинлари етиширилмайди?
- Харитадаги гўшт-сут маҳсулоти олинадиган чорвачилик билан шуғулланиладиган ерларни ўрганинг. Одамнинг хўжалик фаолияти турлари табиий шароитларга боғлиқлиги ҳақида хулоса чиқаринг.
- Хўжалик фаолиятининг айниқса қайси турлари учун табиий шароитларнинг аҳамияти катта?

Қозоғистонда қишлоқ хұжалиги

Шартли белгилар:

Күшимча маълумотлар манбаидан қандай әқинлар ғаллачилика
оид эканлигини билиб олинг.

Қозоғистонда мұтадил иқлим минтақасига хос ғалла
әқинларининг деярли барча турлари етиштириләди, лекин
асосий ғалла әкини буғдой ҳисобланади. Сирдарё, Или дарё-
ларининг қуииси ва Қоратол водийсининг суғориладиган ер-
ларида гурч етиштириләди.

Буғдой

Гуруч

Тарық

Маккажүхори

Шарқий ва Шимоли-Ғарбий, Марказий Қозоғистоннинг баъзи туманларида, Шимолий Қозоғистонда табиий шароитлар нафақат, буғдой, сули, арпа ва бошқа шу каби экинлар етиштириш учун, балки сабзавотчилик, полизчилак ривожи учун ҳам жуда қулайдир.

Қозоғистоннинг жануби ва жануби-шарқида пахта, қанд лавлаги етиштирилади. Шу ернинг ўзида боғдорчилик ва узумчилик ҳам ривожланган.

Мамлакатимизнинг барча қишлоқ хўжалик ерларининг тўртдан уч қисмини чорва яйловлари эгаллайди. Шунинг учун чорвачилик – мамлакатимиз хўжалик фаолиятининг анъана-вий ва етакчи соҳаларидан бири ҳисобланади.

18-бетда берилган “Қозоғистонда қишлоқ хўжалиги” харитасини ўрганиб, чорвачилик соҳаларини айтинг.

Мамлакатимиздаги чорвадорликнинг етакчи соҳаси – бу қўйчиликлар. У қўпроқ республиканинг жанубида, ғарбида ва шарқида, Шарқий Қозоғистон, Ақмола, Туркистон ва қатор бошқа вилоятларда, яйловлар учун қулай табиий шароитлар мавжуд ерларда, ривожланган. Тушунтиринг, нима сабабдан?

Қоракўл қўйлари

Едилбаев наслии қўй

Мораллар

Шарқий Қозоғистонда майин жунли қўйлар насли етиштирилади, қоракўлчилик ривожланяпти. Шимолда йирик қорамолларни қўпайтириш, жанубий туманларда – туячилик, Рудали Олтойда – моролчилик кенг ёйилган.

Савол бермоқчиман

Синфдошларингиз билан жуфтлиқда ишлаб, матнга содда ва мураккаб саволлар тузинг.

Саволларингизни қўшни ўқувчилар жуфтлигига беринг.

Гуруҳларда ишлаб, “Қозоғистон Республикасида инсоннинг хўжалик фаолияти” мавзусида фотоальбом тузинг. Тақдимот пайтида хўжалик фаолиятининг турлари табиий шароитларга боғлиқлигини исботланг, харитадан фойдаланинг.

II. ҚАДРИЯТЛАР

БУ БҮЛИМДА БИЗ:

- жамият ҳаётида оиланинг аҳамияти ҳақида гаплашамиз;
- ҳар бир оила аъзосининг оиласада тутган ўрнини таҳлил қиласиз;
- оилавий бюджет қандай юзага келишини ўрганамиз;
- мактабда ўз-ўзини бошқариш ҳақида билиб оламиз;
- йўлбошчининг сифатини аниқлашни ўрганамиз.

4 дарс

Жамият ҳаётида оила

ИСБОТЛАЙМИЗ:

– оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрнини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ҳар бир оила аъзосининг оилада тутган ўрнини таҳлил қилишни.

семья

отбасы

family

оила

общество

қоғам

society

жамият

Биз дарсларимизда инсон жамиятсиз алоҳида яшай олмаслигини бир неча марта эслатиб ўтдик. Одатда жамият деганда қандайдир белгилари билан бирлашган одамлар тушунилади. Лекин биз ҳаммамиз жамият аъзоси бўлишимиздан ташқари, биз яна алоҳида гуруҳлар бўлиб ҳам яшаймиз. Булар оилалардир.

Гуруҳда ишлаб, “оила” сўзига таъриф беринг.

Мулоҳаза юритишни ўрганамиз

Одамлар нима учун оила қуришади?

Бир-бирларига нисбатан оила аъзолари қандай аталади?

Оиланинг битта аъзоси турли оилавий ролларни ўйнай оладими? Мисоллар келтиринг.

Оилани, одатда, ота-она, бобо ва буви ҳамда болалар ташкил қиласы. Баъзан оилалар күп ёки кам аъзолардан иборат бўлади.

Ҳар бир оила бир нечта вазифани бажаради: биргалиқда хўжалик юритиш, молиявий, жисмоний, ақлий куч ва имкониятларни бирлаштириш.

Оила аъзоларининг ўз кучларини бирлаштириши ёрдамида хўжалик масалаларини қандай ҳал қилишларига мисоллар келтиринг.

Якка-якка яшагандан кўра биргалиқда осонроқ, арzonроқ ва қулайроқ бўлишини исботланг. Мисоллар келтиринг.

Оилангизда оила аъзоларининг ақлий имкониятлари қандай бирлаштирилишини айтиб беринг. Оилавий кенгашда муаммоларни ҳар томонлама биргалиқда кўриб чиқиш, масалага энг мақбул ечим топиш мумкинлигини исботланг.

Кластер ўқиймиз

Кластерни диққат билан ўқинг, оилада ота-онанинг ўрни ҳақида холоса чиқаринг.

Ўз ҳаётий тажрибангизга асосланиб, болаларнинг оила-даги ўрни ҳақида кластер тузинг.

Ҳар бир оила ўз қонунига кўра яшайди. Бу қонунлар оила яшаётган жамиятга боғлиқ. Шу билан бир қаторда таъкидлаш мумкинки, оила – жамиятнинг мустақил бир бўллагидир.

Оила аъзоларининг вазифавий ўрни

Гуруҳда ишлаб, ҳаётай тажрибангиздан фойдаланиб, оиладаги ҳаёт қоидасини тузинг. Жамият нима эканлигини эсланг.

Хулосани шакллантирамиз

Ўқинг. Жамият ҳаётида оиланинг ўрни ҳақида холоса чиқаринг.

Инсон болалигида оиласида нима ўрганган бўлса, унинг бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Болалар айнан оиласида ҳаётининг қўп қисмини ўтказади. Бола учун оилада энг яқинларидан – онаси, отаси, бувиси, бобоси, ака-укаси, опа-синглисидан бошқа ҳеч ким уни яхши кўролмайди ва уларчалик ғамхўрлик қилолмайди. Бола оилада дастлабки ҳаётай тажрибага эга бўлади, биринчи қузатувларини ўтказади ва жамоат қоидаларига риоя қилишни ўрганади. “Эке көрген – оқ жонар, шеше көрген – тон пішер,” – дейилади қозоқ халқ мақолида.

Мақолнинг маъносини тушунтиринг. Ота-онангиз ва оиланинг катта аъзоларидан нималарни ўрганаётганингизни айтиб беринг. Жамиятдаги ҳаётга ота-онангиз сизни қандай тайёрлашяпти?

Бизнинг оилавий бюджетимиз

ЎРГАНАМИЗ:

– оилавий бюджетнинг даромад ва харажатларини таҳлил қилишни.

БАЖАРА ОЛАМИЗ:

– оилавий бюджетни қулайлаштириш йўлларини таклиф қилишни.

доход

расход

оптимизация

бюджет

табыс

шығысы

оңтайландыру

бюджет

income

consumption

optimization

budget

даромад

харажат

қулайлаштириш

бюджет

Аввалги дарсда биз ҳар бир оила бир нечта вазифани бажаришни: биргалиқда хўжалик юритиш, молиявий, жисмоний, ақлий куч ва имкониятларни бирлаштириши ҳақида айтиб ўтган эдик. Оила ҳаётида оила бюджетни юритмасликнинг иложи йўқ.

Оилавий бюджет нима эканлигини эсланг (3-синф материалларидан).

Оилавий бюджет – одатда жадвал кўринишида оиланинг бир ойга мўлжалланган пуллик даромад ва харажатларининг таҳлилидир, оилавий харажат ва даромаднинг баланси.

Ўзимиз аниқлаймиз

Оилавий бюджетнинг даромад қисми қандай юзага келади? Оилавий бюджетнинг пуллари нимага сарфланади?

Режалаштирилган

Маош
Стипендия
Нафақа

ДАРОМАД

Ўзгарувчан

Мукофот
Ютуқ
Бошқа даромадлар
(депозит бўйича фоизлар,
тадбиркорлик фаолияти
ва ҳоказо)

Режалаштирилган

Озиқ-овқат
маҳсулотлари
Коммунал
хизматлар
Кундалик
харажатлар

ХАРАЖАТ

Ўзгарувчан

Дори-дармонлар
Жарималар
Шошилинч
майда таъмир

Оиласий бюджетни таҳлил қиласиз

Абдуллалар оиласининг бир ойлик оиласий бюджети жадвалида берилганларни ўқинг. Оиласининг даромад қисми нималардан юзага келган? Оиласий бюджетнинг умумий тушуми қанча? Оиласий бюджетнинг пуллари қандай сарфланган? Оиласий бюджетда иқтисод борми ва у қанча?

Бюджетнинг даромад қисми	Тенге
Отанинг даромади	120 000
Онанинг даромади	70 000
Ўғилнинг стипендияси	22 000
Бувининг нафақаси	50 000
Даромадларнинг умумийси:	262 000

Бюджетнинг харажат қисми	Тенге
Коммунал тўловлар	25 000
Озиқ-овқат маҳсулотлари	100 000
Боғча учун тўлов	30 000
Кредит	40 000
Кийим-кечак	30 000
Автомобиль учун бензин	15 000
Кўнгил очиш	15 000
Жами	255 000

Саволларга жавоб беринг:

- Ҳисоблаб чиқинг, Абдуллалар оиласининг бюджетида пул ортиб қолдими?
- Нима деб ўйлайсиз, иқтисод қилинган пуллардан қандай фойдаланилади?
- Агар бюджет танқислиги (пул етишмовчилиги) бўлса, оила нима қилиши керак?
- Гуруҳда ишлаб, оиласиий бюджет харажатларини қулайлаштиришнинг мумкин бўлган йўлларини таклиф қилинг.

Қуйидаги саволлар бўйича ота-онангиздан интервью олинг:

1. Сиз оиласиий пулларнинг ҳисобини олиб борасизми?
2. Иқтисод қилинган пуллар қандай сарфланади?
3. Оиласиий бюджет қай тарзда қулайлаштирилади?

6 дарс

Мактаб ўзини ўзи бошқаруви

ТАҚРОРЛАЙМИЗ:

– ўз-ўзини бошқариш нима эканлигини.

самоуправление

мектеп өзін-өзі басқару

self-management

ўзини ўзи бошқариш

Жамоа нима? Жамоани ким бошқаради?

Ўзини ўзи бошқариш нима?

Ўқувчининг ўзини ўзи бошқариши ҳақида гапиринг.

Синф ҳаётидан мисоллар келтиринг.

Ўзини ўзи бошқаришда ўқитувчининг ўрни қандай?

Синфингизни мустақил дейиш мүмкнинми? Нима учун?

Ўқиймиз, ўрганамиз

Ўқувчи Абдулланинг ўзи ўқиётган мактаб жамоасининг ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини ўқинг.

Мактаб – бу жамиятнинг кичик модели. Мен катта бўлганда ҳаракатчан одам бўлиш муҳим деб ўйлайман ва худди ўша катта ёшдаги ҳаётга тайёр-гарликни мактабда бошлаш яхшироқ. Биз ҳозирдан мустақил ва ҳаракатчан бўлишни ўрганяпмиз. Лекин синф мажлислари ва дарсларга қатнашиш билангина ундей одам бўлишнинг иложи йўқ. Бу фақатгина мактаб ҳаёти жараёнидагина амалга ошиши мумкин!

Бизнинг мактабимизда мактаб ўзини ўзи бошқариш тизими амал қиласди. Бу дегани, ўқувчилар мактаб ҳаётидаги энг муҳим масалаларни ўзлари ҳал қилишади. Бунинг учун ўзини ўзи бошқариш органи – **мактаб кенгаши** сайланган. Агар ўқувчида қандайдир муаммо пайдо бўлган бўлса, мактаб кенгаши бу ҳақда директорга хабар беради. Ўз навбатида директор мактаб

ҳаётини уюштириш учун зарур шарт-шароитларни яратади. Болалар бўш вақтларида нима биландир шуғулланмоқчи бўлишса, масалан, спорт байрами ўтказмоқчи бўлишса, мактаб кенгаши ҳаммасини ўзлари ташкил қилишлари учун ёрдам беради.

Нима сабабдан Абдулла мактаб – жамиятнинг кичик модели деб таъкидляяпти?

Ҳали мактаб ўқувчиси бўла туриб, ҳаракатчан ва мустақил бўлишни ўрганиш қанчалик муҳим?

Абдулланинг мактабида ўқувчилар муаммоси қандай ҳал қилинади?

Мактаб ўзини ўзи бошқариш модели

Абдулла ўқиётган мактаб ўзини ўзи бошқариш чизмасини кўриб чиқинг.

Ўзини ўзи бошқариш раҳбарлигида қайси ташкилот турибди? Нима деб ўйлайсиз, мактаб кенгаши таркибига кимлар киради? Мактаб кенгаши қайси ташкилотлар томонидан бошқарилади? Сизнинг мактабингизда мактаб ўзини ўзи бошқариш қандай амалга оширилади?

Бу саволга қандай жавоб топиш мумкин?

Нима деб ўйлайсиз, ҳамма мактабда мактаб ўзини ўзи бошқаришнинг битта модели ишлайди деб тасдиқлаш мумкинми? Қандай қилиб мактаб кенгаши аъзоси бўлиш мумкин?

Агар сиз ўз мактабингизни бошқара олсангиз, унда нималарни ўзгартирган бўлардингиз?

Танишларингиз, синфдошларингиз, ота-онангиз, ўқитувчилардан улар мактаб ҳаётида қандай ўзгаришларни таклиф қилишлари мумкинлигини сўраб билинг.

7 дарс

Йўлбошчи қандай бўлиши керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– йўлбошчи кимлигини.

АНИҚЛАЙМИЗ:

– йўлбошчининг шахсий сифатларини.

лидер

кешбасшысы

leader

йўлбошчи

Аввалги дарсларда биз синфда ўзини ўзи бошқариш мавзусини такрорладик, мактабда ўзини ўзи бошқариш ҳақида гаплашдик.

Ҳар битта ўқувчи мактаб кенгashi аъзоси бўла оладими? Нима учун?

Гуруҳ ёки кенгаш ишида қатнашаётган ўқувчи маълум ўринни эгаллайди. Ҳар хил гуруҳда у турлича бўлиши мумкин. Кимdir юқорироқ, кимdir қуйироқ ўринни эгаллайди. Баъзи одамларга қулоқ солишади, улар айтган вазифаларни бажаришади, баъзиларга эса эътибор беришмайди. Гуруҳларда маълум бир **йўлбошчи** бўлиши одат тусига кирганлиги учун бу нарса рўй беради.

Жуфтликда ишлаб, “Йўлбошчи ким?” деган саволга жавоб беринг. Жавобингизни синф билан муҳокама қилинг, умумий таъриф беринг.

Сиз қачондир кузатганмисиз, айнан бир одамнинг ўзи турли гуруҳларда бўлганда ўзини турлича тутади.

Масалан, Азиза уйда, ўз дўстлари даврасида йўлбошлилик қиласди, тенгдошлари орасида болалар ўйинларини ташкил қиласди. Унинг ташаббуси билан болалар кичкин-тойлар ва ота-оналар учун эртаклар қўйишади. Синфда бу қиз ўзини жуда тортинчоқлик билан тутади. Бу вазият доимий эмас ва вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин.

Нима деб ўйлайсиз, Азизани йўлбошчи дейиш мумкинми?
Нима учун?

Нима сабабдан қиз турли гурухларда ўзини турлича тутади?
Азиза ўйинлар уюштираётганида ва томошабинлар олдида чиқишига тайёрланаётганида, қандай хислатларга эга бўлади?
Сизнинг назарингизда йўлбошчи қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Нима учун? Ҳаётий тажрибангиздан мисоллар келтиринг.

Кластер тузамиз

Жуфтлиқда ишлаб, "Йўлбошчининг фазилатлари"
кластерини тузинг.

Йўлбошчининг портретини тузинг, у эга бўлиши шарт бўлган бешта фазилатни ёзинг.

Синфдошларингиз билан кластерингизни муҳокама қилинг. Таққосланг. Фарқлари борми? Нима учун?
Кластерингиз холисона бўлганлигини исботланг.

Синфда муҳокама қиласиз

Синфда муҳокама қилинг. Ҳамма ҳам йўлбошчи бўла оладими?
Кимлар йўлбошчи бўла олади? Синфдаги уюшқоқлик ва тартиб йўлбошчига ёрдам берганлигига ҳаётий тажрибангиздан мисоллар келтиринг.

Мулоҳаза қилинг, нима учун йўлбошчининг хайриҳоҳ, ҳақиқатгўй, киришимли, мулоийим бўлиши муҳим? Мактабингиз ҳаётидан мисоллар келтиринг.

Киришимли ва мулоийим бўлиш нимани англатади?

Фикр юритамиз

Одам йўлбошчилик фазилатларини ўзида шакллантириши мумкинми?
Йўлбошчи бўлиш ҳаммага ҳам керакми? Нима учун?

Йўлбошчи гуруҳ ёки синфдаги иш учун жавобгар бўлади деб айтиш мумкинми?

Ўқувчиларнинг йўлбошчилик фазилатлари ўқувчиларнинг ўзини ўзи бошқариш ишида, мактаб кенгashiда қандай ёрдам беради?

8. Топшириқлар калейдоскопи

I. Тестни бажаринг.

1. Қозоғистон ҳудуди нечта вилоятга бўлинган?

- А) 17;
- Б) 14;
- В) 12.

2. Қозоғистонда чорвачиликнинг асосий соҳалари:

- А) йилқичилик;
- Б) туячилик;
- В) қўйчилик.

3. Хўжалик фаолияти турини танлаш... боғлиқ:

- А) пул маблағига;
- Б) табиий шароитга;
- В) ишчиларнинг хоҳишига.

4. Сифатли мол ва хизмат олиш учун кам пул сарфлаган ҳолда харажатларни тўғри тақсимлаш:

- А) иқтисод;
- Б) қулайлаштириш;
- В) режалаштириш.

5. Қон-қариндошларни бирлаштирувчи ижтимоий групҳ:

- А) синф;
- Б) қабила;
- В) оила.

6. Ўқувчиларнинг ўзини ўзи бошқариши – бу:

- А) бошқалар ўртасида имтиёзли ўринга эга бўлган ўқувчилар групҳи;
- Б) ўқитувчини ишга олиш бўйича қарор қабул қиласидан бошқарув ташкилоти;

В) мактабнинг ўқув-тарбиявий жараёнини ташкил қилиш масалаларини ҳал қилишда ўқувчилар иштироки.

II. Масалани ечинг.

Оилада иккита ўқувчи бола бор. Ота ва она ишлашади, уларнинг маошлари 220 минг тенге. Коммунал хизматлар учун улар 25 минг тенге тўлашади, озиқ-овқат учун 90 минг тенге сарфлашади, йўл кирага 15 минг тенге кетади. Оиланинг бошқа эҳтиёжлари учун қанча маблағ қолади?

III. Маслаҳат берамиз.

Оилавий бюджетни иқтисод қилиш бүйича қандай масла-
хатларни таклиф қиласынаныңыз?

IV. “Йүлбошчи қандай бўлиши керак?” мавзусида эссе ёзамиз.

V. Тескари кроссворд.

Тайёр бошқотирмага савол тузинг.

III. МАДАНИЙ МЕРОС

БУ БҮЛИМДА БИЗ:

- Қозоқ халқының келиб чиқишини мұхокама қиласыз;
- Қозоғистоннинг XX – XXI асрларда фан ва иқтисод соҳасида эришган ютуқлари билан танишамыз;
- олим Қаниш Сатпаевнинг мамлакат ривожига құшган ҳиссасини билиб оламыз;
- тарихий музейлар нима учун зарурлигини аниқтаймиз.

9 дарс

Қозоқ халқининг келиб чиқиши

ЭСЛАЙМИЗ:

– қозоқ халқининг аждодлари кимлар бўлганлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– қозоқ халқининг келиб чиқишини тушунтиришни;
– саклар, хуннлар, турклар, қозоқлар ўртасидаги боғликлекни кўрсатишни.

предок

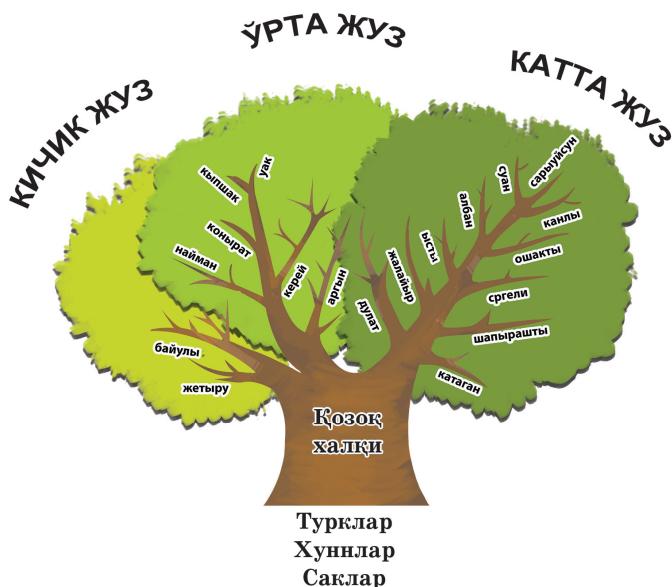
ата-баба

ancestor

аждод

Қозоқ халқининг узоқ аждодлари бўлган халқларни айтинг. Бу халқларнинг тарихидан нималарни эслайсиз?

Биз ўтмишга қозоқ халқининг бошланиши томон саёҳатга йўл оламиз. Ўтмишда адашиб қолмаслик учун замон ва мақонда мўлжал олишни билишимиз керак. Саёҳат давомида бизнинг ёрдамчиларимиз **вақт тасмаси ва тарихий харита** бўлади.

Вақт тасмаси билан қандай ишланади?

Кўп мамлакатларда йил ҳисоби Исо алайҳиссаломнинг туғилганидан бошлаб юритилади. Йилнинг бошланиш санаси, христианларнинг фикрича, христиан динининг асосчиси Исо Масих туғилган йил деб ҳисобланади. Бу ҳодисадан кейин содир бўлган воқеалар бизнинг милодимизга тегишли. Бу вақтгача содир бўлганларни эса биз милоддан аввалги деймиз. Аср ҳисоби ва бизнинг милодгача бўлган йиллар камайиш томонига қараб кетади. Масалан, VII асрдан кейин VI аср келади, кетидан – V аср ва ҳоказо.

Тарихда асрлар рим рақамлари, йиллар араб рақамлари ёрдамида ифодаланади.

БИЗНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛ

БИЗНИНГ МИЛОД

X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	...	XII	...	XV	...	XXI
---	----	------	-----	----	---	----	-----	----	---	---	----	-----	----	---	----	-----	------	-----	-----	-----	----	-----	-----

A.Х.

саклар

хуннлар

турклар

қозоқлар

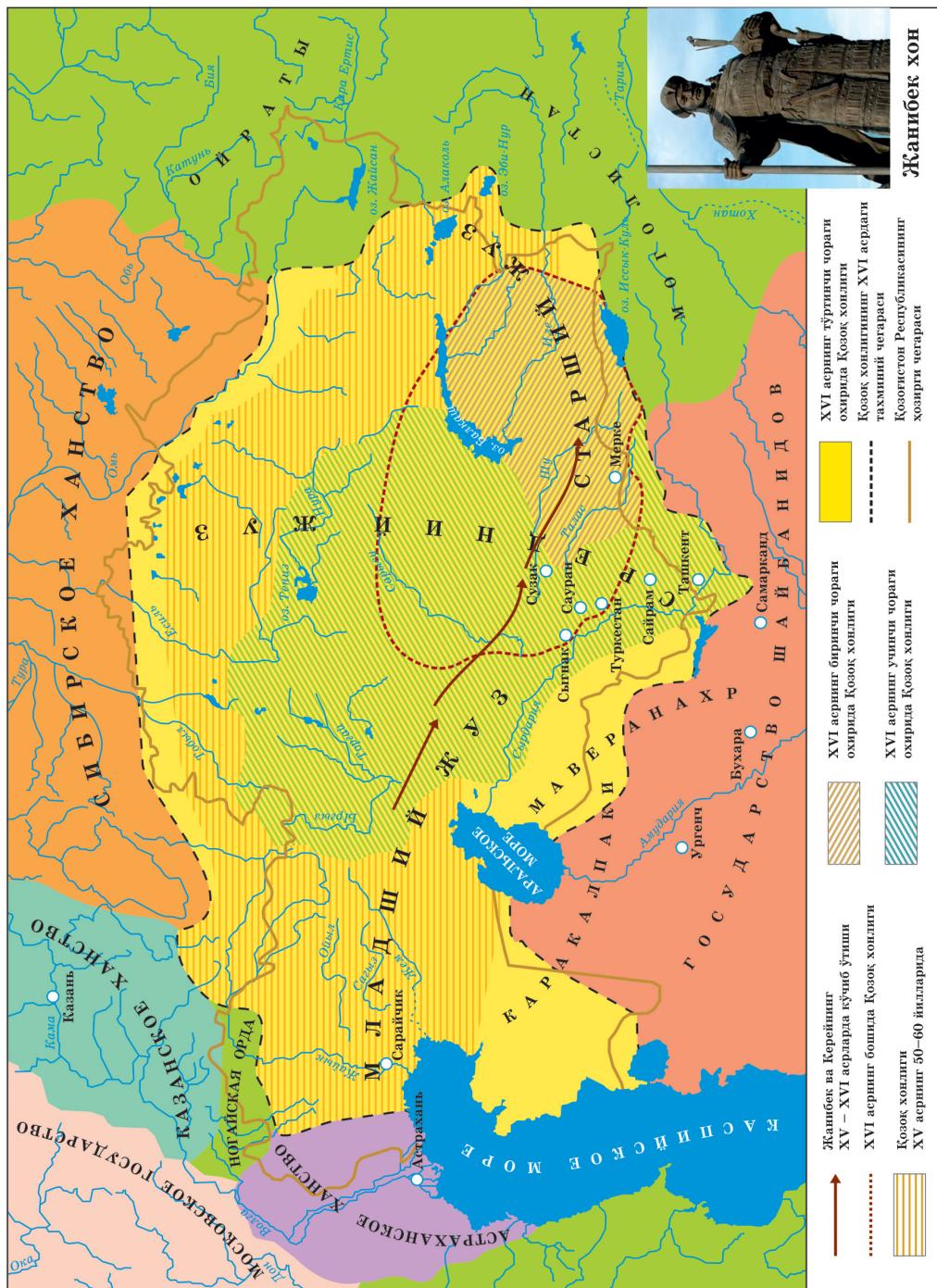
Вақт тасмаси билан ишлаймиз

Вақт тасмасига қараб қайси халқлар Қозоғистон ҳудудида бошқаларидан аввал яшаганлигини аниқланг. Саклар, хуннлар қайси асрларда яшашган? Қайси асрдан бошлаб турклар Қозоғистон ҳудудига ўрнашишган?

Воқеалар қаерда содир бўлганлигини билишимиз учун биз тарихий харитага мурожаат қиласиз. (37-бет). Тушунтилинг, у нима ҳақида “ҳикоя қилиб” бера олади.

XVI – XVII асрларда Козок хонлиги

Саклар, хуннлар, турклар – қозоқ халқининг узоқ ажоддлари дидир. Улар турли вақтларда галма-галдан бир-бири билан айнан бир ҳудудда ўрин алмашиб яшашган.

Бизнинг ажоддларимиз от минадиган ажойиб суворийлар, яхши жангчилар бўлишган. Улар қўчманчи чорвачиликни ўзлаштирганлар. Йил давомида чорвалари билан бир мавсумий яйловдан бошқасига кўчиб юришган. Аҳолининг бир қисми ўтроқ яшашган ва дехқончилик билан шуғулланишган. Сирдарё ва Жетису бўйларида шаҳарлар барпо этилди. У ерларда моҳир ҳунармандлар ва савдо-гарлар яшашган.

Ота-оналар меҳнатдаги маҳоратлари, билимлари ва тажрибаларини ўз фарзандларига ўтказганлар.

Солиштирамиз, хулоса чиқарамиз!

Халқларнинг моддий маданиятидаги ўхшашлик ҳақида фақат уларнинг машғулотлари эмас, балки санъат асарлари ҳам дарак беради. Олдингизда хунн заргарларининг ранг-баранг тасвир усулида бажарилган маҳсулотлари ва қозоқ заргарлик безаклари. Уларнинг ўртасида қандай умумийлик кўряпсиз?

Хуннларнинг
заргарлик
безаклари

Колт (аёлларнинг)
осма безаги

Узук

Қозоқ
халқининг
заргарлик
безаклари

Кўкрак безаги

Узук

Аждодларимизнинг либосларини кўриб чиқинг. Улардаги ўхшаш ва фарқли белгиларни топинг. Нима деб ўйлайсиз, ўхшашликка нима сабаб бўлган?

Саклар

Хуннлар

Турклар

Қозоқлар

Кўриб турибсизки, аждодларнинг анъанавий либосига кўчманчилик ҳаёти тарзи таъсир қилган. Халқ усталари либосларни шундай яратишганки, у отда юриш учун қулай бўлиши, йилнинг совуқ фаслида иситиши ва ёзда иссиқ ва оғир бўлмаслиги керак.

Саклар, хуннлар, турклар ҳамда қозоқларнинг хўжалиги ва маданиятини қиёсланг.

	Машғулотлари	Яшаш ҳудуди	Яшаш вақти
Саклар			
Хуннлар			
Турклар			
Қозоқлар			

Хулоса чиқаринг!

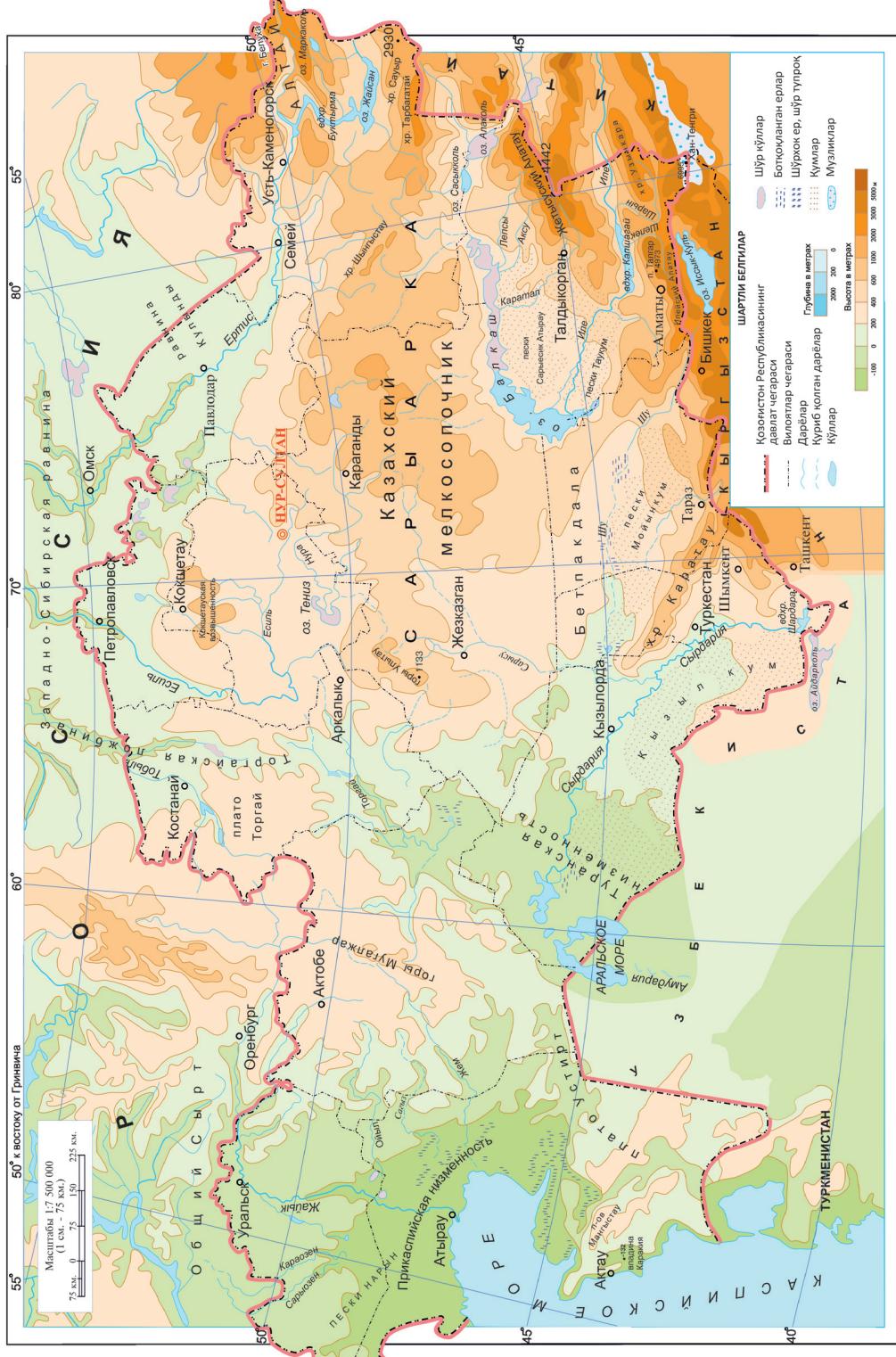

Саклар, хуннлар, турклар ва қозоқлар ўртасидаги боғлиқликни кўрсатувчи жадвал ёки расм чизишга ҳаракат қилинг.

Қадимда Қозоғистон ҳудуди бўйлаб кўпгина қабилалар ва халқлар ўтишган. Қозоғистоннинг табиий харитасидан (9-бет) фойдаланиб, нима сабабдан уларнинг йўли айнан қозоқ ерлари бўйлаб жойлашганлигини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Қозоғистоннинг табиий ҳаритаси

10

дарс

Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– XX – XXI асрларда Қозоғистоннинг иқтисоддаги ютуқлари ҳақида.

целина

тың жер

virgin soil

құрық ер

ҮРГАНАМИЗ:

– харитадан мамлакатимизнинг саноат шаҳарларини топишни.

экспорт

сыртқа шығару

export

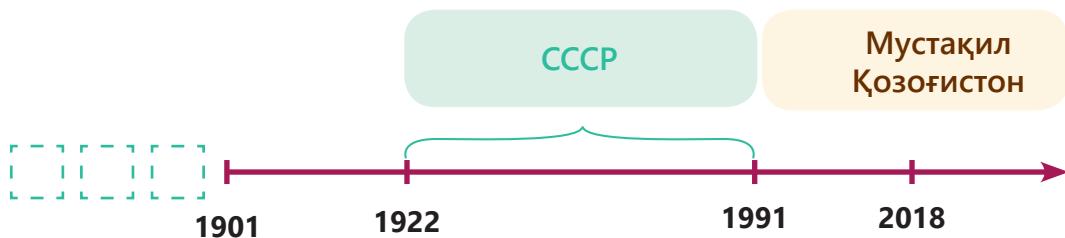
экспорт

Биласизми?

XX асрда республикамиз улкан давлат – Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи таркибига кирган. СССР таркибіда 15 та республика бор эди: Россия, Қозоғистон, Беларусь, Украина, Ўзбекистон ва бошқалар.

Йиллар тасмаси билан ишлаймиз

Йиллар тасмасидан СССР неча йил мавжуд бўлганлигини ҳисоблаб чиқинг. 1991 йилда қандай мухим воқеа юз берганини эсланг.

ХХ асрда бизнинг мамлакатимизда заводлар, фабрикалар, темир йўллар, шахталар ва конлар қурилди. Ўша пайтдаги мамлакатимиз иқтисодиётини халқ оқуни Жамбил Жабаев қандай тасвирлаганини ўқинг. Қозоғистоннинг табиий ҳаритасидан шеърда тилга олинган объектларни топинг.

Қоратоғда қўрғошин.
Кокшатау боқади қўй.
Олтин-ла қўлларин чўзади Олтой,
Мисни мўл-кўл берар Қарсақпай...

Қарағанда қора олтинин
Поездлар тун-кун ортар.
Эмба миноралари туради мағрур
Ва қайнаб чиқади нефть шаршаралар...

Туркистон- Сибирь (Турксиб) темир йўли ётқизилди. У Ўрта Осиё ва Қозоғистонни Сибирь бирлаштирди.

1954 йилда республикамида қўриқ – ҳеч қачон ҳайдалмаган ерлар ўзлаштирила бошланди. Ҳозир қўриқ ерларда буғдойнинг қаттиқ навлари етишириляпти. Бундай буғдойдан таркиби юқори даражада оқсилли ва бошқа фойдали моддалар мавжуд бўлган нон ёпилади.

A. Кастеев «Турксиб»

Қўриқ ерда ҳосил йиғиш

Катталардан сўраб, оиласий архивдан ХХ асрда мамлакатимиз иқтисодидаги воқеалар оиласиз ҳаётида қандай акс этганини билиб олинг. Ҳикоя тузинг.

1991 йилда Қозоғистон мустақил давлат бўлди. Ҳозирги кунда машиналар, қурилиш материаллари ишлаб чиқарила-диган заводлар очилмоқда. Аввал Қозоғистонда ишлаб чиқа-рилмаган маҳсулотнинг 500 хилдаги янги турини чиқариш ўз-лаштирилмоқда. Булар вагонлар, электровозлар, юк ташувчи ва енгил автомобиллар ва автобуслар, дори- дармон восита-лари ва бошқа кўп нарсалардир.

Нур-Султан шаҳрида “Тулпар-Тальго” тезюарар йўловчи вагонларни ишлаб чиқарувчи завод қурилди.

Бугунги кунда завод йилига 150та вагон ишлаб чиқаряпти. Кейинги йилдан вагонларни қўшни давлатларга экспорт қи-лиш режалаштириляпти.

*Тезюарар поезд
“Тулпар-Тальго”*

Қозоғистон ҳудудидаги илк йирик автойиғувчи корхона “АЗИЯ АВТО” заводидир. Завод йилига 10 мингдан кўп авто-мобиль ишлаб чиқаради.

*“АЗИЯ АВТО”
заводида
(Усть- Каменогорск)
автомобиль йиғиши*

Интернет –ресурслардан фойдаланиб, Қозоғистонда маҳсулотларнинг қандай янги турларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилганлигини аниқланг. Уларни ишлаб чиқарадиган корхоналар қайси шаҳарларда жойлашган?

Қозоғистонда ва унинг ташқарисида фирмаларимизнинг кондитер, макарон, сут ва гўшт маҳсулотлари шуҳрат қозонган.

"Raxat" кондитер фабрикаси маҳсулотлари

"Султан" фирмасининг макарон маҳсулотлари

Маҳсулотлари Қозоғистон ва унинг ташқарисида машҳур бўлган кичик ватанингиз корхоналарини айтинг.

Тасаввур қилинг, сиз тадбиркор бўлдингиз. Қайси товар маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлардингиз? Фояларингизни таклиф қилинг ва уларни асослашга ҳаракат қилинг.

11

дарс

Қозоғистонда илм-фаннынг ривожланиши.

Олим Қаниш Сатпаев

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

- Қозоғистоннинг илм-фандаги ютуқлари ҳақида.

ҮРГАНАМИЗ:

- буюк фан арбоблари ҳақида ҳикоя тузишни.

наука

учёный

производство

ғылым

ғалым

өндіріс

science

scientist

production

илм-фан

олим

ишлаб чиқарыш

Үйлаймиз, фикр юритамиз

Нима деб үйлайсиз, мамлакат ҳаётида илм-фаннынг қандай аҳамияти бор?

ХХ асрда мамлакатда илм-фан гуркираб авж олди. 1946 йилда Қозоғистон Фанлар академияси очилди. Олим Қаниш Сатпаев унинг биринчи президенти бўлиб сайланди.

Фан ютуқлари ишлаб чиқаришга жорий қилинди. Биология, тиббиёт, тарих, археология, тил, адабиёт, санъат, иқтисод соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб борилди.

XXI асрда республикада илм-фанга катта аҳамият берилмоқда. Ўнлаб илмий-текшириш институтлари ишламоқда. Мамлакат хўжалиги учун техника намуналари ишлаб чиқилди. Фойдали ўсимликлар – буғдой, гуруч, арпанинг янги навлари яратилмоқда. Бу ўсимликлар юқори ҳосилдорлиги

ҚР (Алмати)
Миллий Фанлар академияси

билин ажралиб турати ва маҳаллий табиий шароитга яхши мослашади. Уй ҳайвонлари – от, қўйларнинг янги зотлари яратиляпти. Масалан, Қозоғистонда қўйнинг янги зоти – Қозоғистон мериноси (майин жунли қўй) яратилди. Бу зотли қўйнинг ҳар биридан 15 кг сифатли ингичка жун қирқиб олиш мумкин. Янги мугалжар зотли отлар жуда маҳсулдор. Улар бир суткада 16 литр сут беради.

Қозоғистон мериноси

Отларнинг мугалжар зоти

Академик
Қаниш Сатпаев

Илм-фанга хизмат қўрсатишнинг ёрқин намунаси Қаниш Сатпаевдир (1899–1964).

Қ. Сатпаев – Жезқазған ва Марказий Қозоғистонда мис қатламлари конини очган геолог. Унинг меҳнатлари натижасида Жезқазғанда тоғ-кон metallurgия заводи, Қарағанди ва Балхашда metallurgия заводлари қурилди.

Қаниш Сатпаевни “фронт орқаси генерали” дейишиди. Улуғ Ватан уруши йилларида у Қозоғистонда марганец қатлами конини очди. Бу танклар учун зирҳ сифатида ишлатиладиган пўлат ишлаб чиқаришни кўпайтириш имконини берди. Пўлат таркибига айнан марганецнинг қўшилиши танк зирҳларининг чидамлилиги ва мустаҳкамлигини кучайтирги.

Қ. Сатпаевнинг хизматлари мамлакатимизда юксак баҳоланған унинг номи билан күчалар ва университетлар аталған. Коинотта “Сатпаев” сайёраси мангуда. Унинг шарафига “сатпаевит” минерали номланған. Олимнинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан ЮНЕСКО нинг қарорига кўра 1999 йил Қаниш Имантаевич Сатпаев йили деб эълон қилинди.

*Қ. Сатпаев номидагы
Қозоқ миллий
техника университети*

Кластер тузамиз

“Олим Қаниш Сатпаев” кластерини тузинг.

Сизнинг вилоятингизда (шаҳарда, қишлоқда) Қаниш Сатпаев номи қандай абадийлаштирилган?

Биласизми?

Қаниш Сатпаев она халқи ва она ерини жуда севган. Қаниш Сатпаевнинг Англия премьер-министри Уинстон Черчилл билан учрашувининг тарихий эпизоди маълум. Черчиллни паҳлавон келбатли қозоқ билан таништиришганда, у сўрайди:

- Ҳамма қозоқлар худди Сиз каби баландми?
- Менинг халқим мендан баландроқ, – деб камтарлик ва ўзига муносиб равишда жавоб берди Қаниш Имантаевич.

Олимнинг сўзини қандай тушунганингизни изоҳланг.

Кўшимча ресурслардан фойдаланиб, вилоятингиздаги олимларнинг номларини аниқланг. Улар илм-фаннинг қайси соҳаларида ишлаганликларини билиб олинг.

12 дарс

Тарих музейлари нима учун керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– тарих музейлари нима учун
кераклигини қандай тушунтиришни.

ҮРГАНАМИЗ:

– ўзимизнинг музей
лойиҳамизни яратишни.

музей

экспонат

экспозиция

этнография

мұражай

жәдігер

қойылым

этнография

museum

exhibit

exposition

ethnography

музей

экспонат

экспозиция

этнография

Қайси бирингиз музейда бўлгансиз? Одамлар нима учун у ерга боришиади? "Музей", "экспонат" сўzlари қандай маъноларни англатади?

Халқ донишмандлиги дейди: "Ўз тарихини билмаган одам келажакка муносаб эмас". Музейлар ўтмишнинг маданий меросларини сақлаш учун яратилади.

Музейлар турли хил бўлади: тарихий, бадиий, адабий, ўлкашунослиқ, техник ва бошқалар.

Суратларни кўринг ва музейлар яна қандай бўлишини тушунтиринг.

Қозоқ халқ мусиқа
асбоблари музейи
(Алмати)

Замонавий санъат
музейи
(Нур-Султан)

Абай музейи
(Семей)

КР табиат музейи
(Алмати)

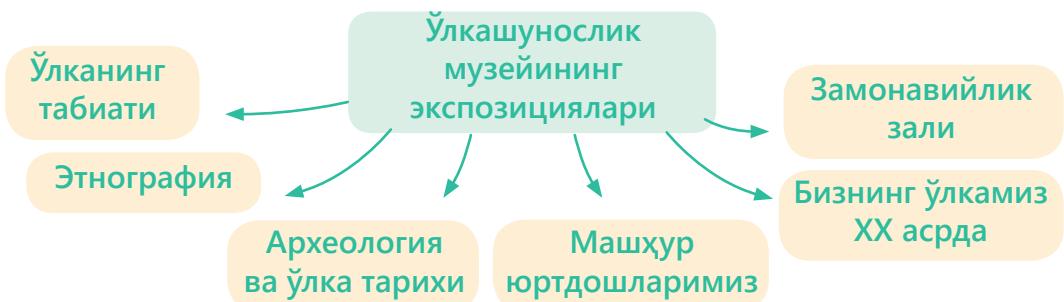

Алия Молдагулова
мемориал музейи
(Ақтобе)

Үйинчоқлар музейи
(Қостанай)

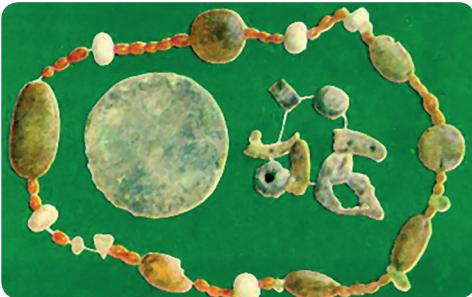
Сиз ўлкангизнинг ўтмиши ва ҳозирги куни түғрисида күпроқ билишни истайсизми? Унда тарих-ўлкашунослик музейига йўл оламиз. Бундай музейлар ҳар бир шаҳар ва туман марказларида бўлади. Ўлкашунослик музейида нималар ҳақида билиб олиш мумкинлигини чизмадан кўриб олинг.

Музейга бориб, ўлканинг тарихий, табиий ва маданий ривожланиши билан танишасиз. Ҳамма кўриши учун қўйилган предметлар – экспонатларни кўрасиз.

Булар узоқ ўтмишнинг археологик топилмалари: тош чопқилар, ўқ ва найзаларнинг учлари бўлиши мумкин. Экспонатлар орасида санъат ва ҳунарга оид асарлар, турмуш ва халқ маданияти буюмлари учрайди. Ёзма ҳужжатлар ва ноёб китоблар ўлкангизда содир бўлган воқеалар түғрисида ҳикоя қиласи. Сиз машҳур юртдошларингиз билан боғлиқ эсдалик предметларини кўрасиз. Юрtingиз ҳозирги кунда қандай ривожланаётганини билиб оласиз.

Ҳар бир буюм бизга ўтмиш ҳақида ўз ҳолича “ҳикоя қиласи”.

**Қадимги құрғонлардан
топилган маржон
ва бронза күзгу**

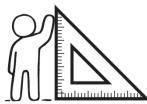

Бу буюмларни ўрганишда күпроқ маълумот олиш учун учтүртта савол тузинг.

Қоида тузамиз

Музейда ўзини қандай тутиш керак? Жуфтликда ишлаб, музейдаги тартиб қоидасини тузинг.

Музей лойиҳаси устида ишлаймиз

Гурухларда ишлаб, музейнингизга қандай экспозицияларни қўймоқчи эканлигинизни аниқлаб олинг. У ерга қандай буюмларни жойлаштирган бўлардингиз?

Экскурсия уюштирамиз

Ўзингиз яшаётган жойдаги музейга боринг ва у ҳақида режа бўйича ҳикоя тузинг.

- Музей қандай аталади?
- Қандай экспонатларни кўрдингиз?
- Музей бўйлаб экскурсияни ким ўтказади?
- Музейга бориб, қандай янгиликларни билиб олдингиз?
- Интернет ёрдамида сиз учун қизиқарли бўлган ҳар қандай музейга виртуал экскурсия қилинг.

IV. КАСБЛАР ДУНЁСИ

БУ БҮЛИМДА БИЗ:

- касбий байрамлар тарихини ўрганамиз;
- Қозоғистоннинг XX – XXI асрларда маданият соҳасидаги ютуқларини тушунтирамиз;
- Куляш Байсейтованинг мамлакатимиз маданиятига қўшган ҳиссасини билиб оламз;
- спорт машғулотлари вақтида жароҳатланишнинг олдини олиш бўйича чораларни таклиф қиласиз.

13

дарс

Касбий байрамлар қандай бўлади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– касбий байрамлар тарихини.

профессия

мамандық

profession

касб

ЎРГАНАМИЗ:

– касбий байрамлар тарихини ижодий тасаввур қилишни.

профессиональный праздник

кәсіби мереке

professional holiday

касбий байрам

Суратларни кўриб чиқинг. Нима деб ўйлайсиз, уларни нима бирлаштиради?

Қишлоқ хўжалик
ҳодимлари куни!

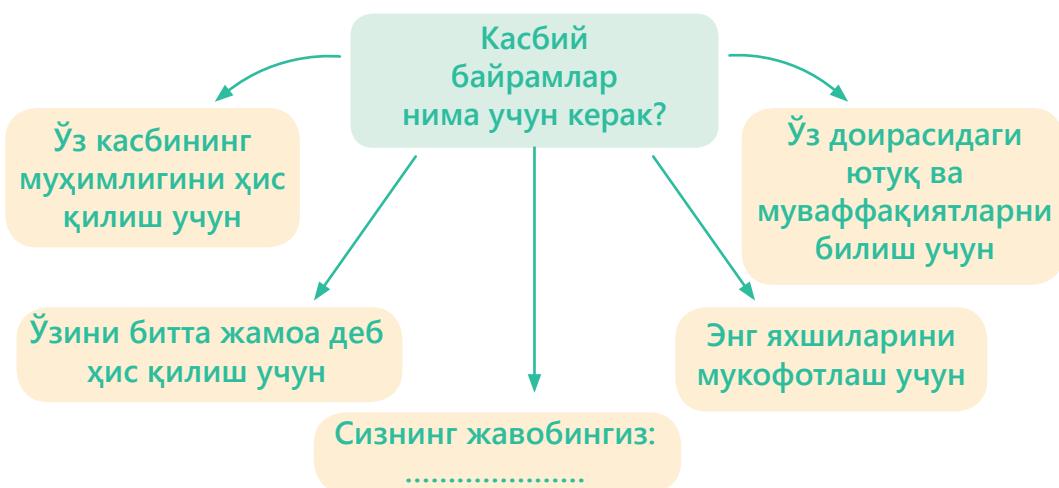
Ҳозирги кунда дунёда 50 мингдан зиёд касб-хунар бор. Ҳар бир касб, хоҳ у ўқитувчи, иқтисодчи, ошпаз, шифокор ёки қурувчи бўлсин, ўз ҳолича муҳим ва қизиқарли.

Ҳар қандай касб обрўли бўлиши мумкин. Ҳаммаси инсоннинг қандай ишлаётганлигига боғлиқ. Агар у ижодкорлик билан ишласа, севимли касбига бутун кучини берса, жамиятда ҳурмат-эътибор қозонади.

Ҳозирги кунда турли касб эгаларининг касбий байрамлари бор. Уларда мамлакат тарихи акс этади. Байрамларнинг ўзи ҳам ўз тарихига эга. Баъзи касбий байрамлар Совет Иттифоқи давридаёқ пайдо бўлган: Қурувчилар куни, Геологлар куни, Ўқитувчилар куни, Тиббиёт ходимлари куни. Бошқа байрамлар Қозоғистон мустақилликка эришганидан сўнг пайдо бўлди. Булар – Полиция куни, Экологлар куни, Миллий валюта куни.

Қозоғистонда касбий байрамлар расмий дам олиш куни ҳисобланмайди. Лекин одамлар энг ардоқли кунларини самимий тилаклар эшитиш ва ўзлари ҳам касбдошларини табриклиш учун орзиқиб кутадилар.

Ўйлаб кўринг, нима учун одамлар касблари билан боғлиқ байрамларни севадилар? Сиз жадвални қандай тўлдирган бўлардингиз?

Ўрганамиз, қиёслаймиз!

Ўқитувчилар кунининг пайдо бўлиши тарихини ўқинг. Қиёслаб кўринг, оиласиздаги катта авлод ўз устозларини қандай табриклашган ва сиз ҳозирги кунда ўз ўқитувчиларингизни қандай табриклийсиз. Нима сабабдан ҳамма замонларда ўқитувчининг меҳнати катта ҳурматга сазовор бўлган?

Ўқитувчилар куни тарихидан

СССР тақвимида ўқитувчиларнинг касбий байрами 1965 йилда пайдо бўлди. Байрам куни қилиб октябрнинг биринчи якшанбаси белгиланди. Шанба куни Ўқитувчилар куни арафасида совет ўқувчилари дарсга қучоқ-қучоқ гуллар билан шошишган. Синфни ҳаво тўлдирилган шарлар ва деворий газеталар билан безатишган.

Ўқувчилар табрикномалар ва қўшиқ, шеърлар ва қувноқ саҳналар билан концертлар тайёрлашган. Ҳозирги ўқувчилар совет давридаги яхши анъаналарни унутмайдилар. Ўз ота-оналаридай мактабга байрам кунида гулдасталар билан келишади.

Ўзимиз аниқлаймиз

1. Савол-жавоб ўтказинг.
 - Ота-онангиз қандай касбий байрамларни нишонлашади?
 - Улар ким бўлиб ишлашади?
 - Уларнинг касби нима?
 - Улар ўз ишларини яхши кўришадими?
 - Қайси касб, айниқса, қизиқарли?
2. Мамлакатимизда нишонланадиган касбий байрамларнинг тақвимини тузинг.

Давлат ва касбий байрамларни нишонланг. Уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини топинг.

Байрамларнинг номларига қараб қайси касбдаги одамлар уларни нишонлашини аниқланг.

- Қишлоқ хўжалиги ходимлари куни;
- Маданият ва санъат ходимлари куни;
- Транспорт ходимлари куни;
- Миллий валюта куни.

Касбий байрамлардан бирига табрик хатини ўйланг. Синфда табрикномалар танловини ўтказинг.

Касбий байрамлар тарихини ўрганамиз

Нима деб ўйлайсиз, темир йўлчилар, учувчиликлар, электрикклар, фотографлар касблари ҳамма вақтда ҳам бўлганми? Бу касбларнинг қайси техника ютуқлари билан боғлиқлигини аниқланг. Бу касблар ҳозирги кунда ҳам борми?

Ҳозирги кунда баъзи касблар ўз аҳамиятини йўқотяпти, янги касблар пайдо бўляпти. Қандай янги касбий байрамларни киритган бўлардингиз?

Биласизми?

Робототехника – келажак касби

Бир неча йил ўтади ва дунё ўзгаради. Кўпгина касблар йўқолиб кетади. Бу ишларни роботлар бажаришади. Ҳозирги кунда дунёга робототехниклар – роботлар яратадиган ва уларни бошқарадиган одамлар керак.

Сиз робототехника тўгаракларида шуғулланиб, ҳозирдан роботларни ясашни ўрганишингиз мумкин. Бу машғулотларда сизга информатикани билишингиз, физика, математикани тушунишингиз керак бўлади.

14

дарс

ХХ – ХХІ асрларда Қозоғистон маданияти. Куляш Байсеитова – “қозоқ булбули”

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Қозоғистоннинг маданият соҳасидаги ютуқлари ҳақида.

ҮРГАНАМИЗ:

– атоқли маданият арбобларининг мамлакат ривожига қүшган ҳиссаларини аниқлашни.

опера

балет

живопись

опера

балет

кескіндеме

opera

ballet

painting

опера

балет

рангтасвир

Маданият – бу одамнинг моддий ёки маънавий қадриятларни яратиш фаолиятидир.

Чизмани кўринг. Моддий ва маънавий маданиятларга мисоллар келтириңг.

Маданият

Моддий маданият:

турар жой,
кийим-кечак, қурол,
меҳнат қуроли,
безаклар, машиналар,
асбоблар

Маънавий маданият:

адабиёт, санъат,
(музиқа, рассомлик
хайкалтарошлик,
меъморчилик,
театр кино)

ХХ асрда Қозоғистонда санъатнинг янги шакллари – опера ва балет пайдо бўлди.

Глоссарийдан “балет” ва “опера” сўзларининг маъноларини кўринг. Балет ва опера ўртасида қандай фарқ бор, ўхшашиги – нимада?

Республикада биринчи Миллий қозоқ театри томошабинларга ўз эшикларини ланг очди. Абай номидаги Давлат академик опера ва балет театри саҳнасида опера қўшиқчиси беқиёс тенгсиз Кулеш Байсеитова ўз маҳорати билан яққол кўзга ташланди.

Таниқли балетмейстер Булат Аюханов Академик рақс театрини ташкил қилди. Бу театрнинг санъаткорлари Қозоғистоннинг бутун вилоятлари бўйлаб тез-тез гастролларга чиқиб туришади. Улар балет санъатини Ватанимизнинг барча бурчакларига тарқатишади.

Абилхан Кастеев илк қозоқ рассомларидан бири бўлган. Рассомнинг “Талас водийси”, “Яйловда” суратларини кўриб табиат гўзаллигидан завқланамиз. Абай ва Шоқаннинг ажойиб портретлари унинг мўйқаламига мансубдир.

Ҳозирги кунда рангтасвир, кино санъати, театр, адабиётда янги номлар пайдо бўлмоқда.

Интернет ресурсларидан фойдаланиб, қозоғистонлик ёш рассомлар, ёзувчилар, шоирлар, актёрларнинг номларини аниқланг. Уларнинг ижоди бўйича слайд – тақдимот тайёrlанг.

Кулеш Байсеитова ижоди билан танишамиз. Уни “қозоқ булбули” деб аташарди.

Булбулнинг куйлашини эшитишингизга тўғри келганми? Нима деб ўйлайсиз, нима учун Кулешни шундай аташган?

Атоқли қозоқ қўшиқчиси Кулеш Байсеитова (1912 – 1957) ёрқин ҳаёт кечирди.

1933 йилда “Айман – Шолпан” мусиқий комедиясида бош роль – Айманни ўйнади. Мамлакат янги – Кулеш номини билди ва халқ унга “қозоқ булбули” деган ўз “унвон”ини берди!

Бастакор Евгений Брусиловскийнинг биринчи қозоқ операси “Қиз Жибек”да у Қиз Жибек ариясини ижро этди. Айнан мана шу образи туфайли Байсеитова 1936 йилда ўтказилган

қозоқ санъати Декадаси кунларида
Москвани забт этди!

Ёрқин муваффақият умумхалқ
эътирофини олиб келди – 24 ёшида
Куляш ССРР Халқ артисти унвонига
сазовор бўлди!

Куляш Байсеитова – республика-
нинг биринчи қозоқ опера куйчиси.
Куляш туфайли қозоқ халқи жаҳон
опера классикасини ва турли мамла-
катлар халқлари куйларини таниди.
Унинг овози – баланд, енгил ва шаф-
фоғ – операни қозоқ халқига яқин
ва тушунарли қила олди.

Г. Исмаилованинг
«Куляш Байсеитова
Қыз Жибек ролидা»
сурати

... Унинг овозидаги жарангдор тембр... қушнинг сай-
рашини эслатади ва Куляш Байсеитова ҳақли равишда...
“қозоқ булбули” номига эга бўлди. У – нафақат қозоқ
халқининг, балки бутун совет санъатининг чинакам
фаҳридир.

Валерия Барсова,
ССРР Халқ артисти

Қўшиқчи аёл дунёning кўп мамлакатларида концертлари
 билан иштирок этди. Куляшнинг бу чиқишлиари дунёни Қо-
зғистоннинг бой мусиқий санъати билан таништириди.

Қозғистонликлар буюк қўшиқчининг хотирасини ҳурмат
 билан ёд этишади. Нур-Султан ва Алмати кўчалари, шунинг-
дек, Алматидаги мусиқа мактаби унинг номи билан аталган.

Маданият соҳасида кўплаб касб эгалари бўлган одамлар
ишлишади. Сиз уларни айта оласизми? Синфда ким кўп
ижодий касбларни айтиши бўйича ўйин-мусобақа ўтказинг.

Биз – тингловчилармиз!

ХХ асрда республикада шундай қүшиқчилар күйлашганки, уларнинг санъатидан фақатгина сизнинг буви ва боболарингиз эмас, балки жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидағи томошибинлар завқ олишган. Булар Роза Багланова, Ермек Серкебаев, Алибек Днишев, Бибиғуль Тулегеновалардир.

Интернет – материалларидан фойдаланиб, уларнинг энг яхши қўшиқлари билан электрон диск тайёрланг. Синф соатида улар иштироқида кичик концерт әшитинг. Бу ажойиб қўшиқчилар ижросининг жозибадор овозларини тинглагандা, қандай ҳислар ва туйғуларни бошдан кечирганингизни тушунтириңг.

“Шаҳримизнинг (қишлоқ, овул) маданий муассасалари” реклама варақасини тузинг.

15

дарс

Спорт билан шуғулланишда жароҳатланишдан қандай сақланиш керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– спортда жароҳатланишнинг сабаблари түғрисида.

ИШЛАБ ЧИҚАМИЗ:

– спортда жароҳатланишнинг олдини олиш чоралари ҳақидаги варақани.

травма

жарақат

injury

жароҳат

травматизм

жарақаттанушылық

traumatism

жароҳатланиш

профилактика

алдын алу

prevention

олдини олиш

"Жароҳат" сўзини эшитганингизда, нимани тасаввур қиласиз?

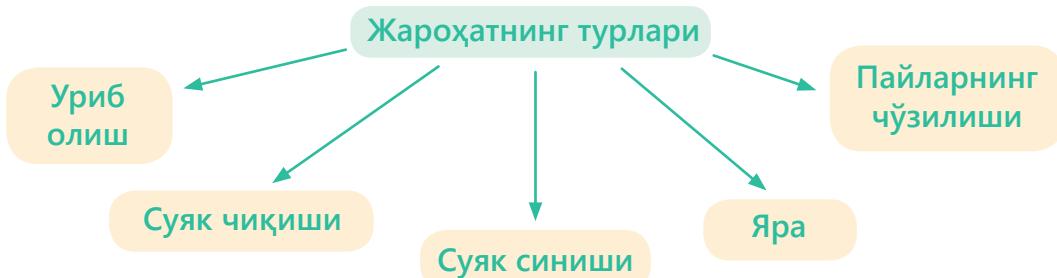
Ишлаб чиқаришда, турмушда, транспортда, спорт машғулотларида жароҳатланиш мумкин.

Расмга қараб жисмоний тарбия ва спорт машғулотларида жароҳатланишнинг сабаблари нима бўлиши мумкинлигини тушунтиринг. Яна қандай сабабларни айтган бўлардингиз?

Чизма бўйича жароҳатларнинг турларини айтинг. Бу чизмани қандай тўлдирган бўлардингиз?

Қадимгилар касалликни даволашдан кўра олдини олиш яхшироқ дейишган. Жароҳатлар билан ҳам худди шундай. Савол устида ўйланамиз: ўзини улардан қандай ҳимоя қилиш керак? Жароҳатланишнинг олдини олиш бўйича чоралар ишлаб чиқамиз.

ЖАРОҲАТЛАНИШНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ЧОРАЛАРИ

- Машғулот ва машқ пайтида тартиб ва интизомга риоя қилиш.
- Жисмоний тарбия ўқитувчиси ва мураббийнинг маслаҳат ва бўйруқларига қулоқ солиш.
- Спорт билан спорт кийими ва пойафзалида, бунинг учун маҳсус ажратилган жойда шуғулланиш.
- Машғулотларда бир-бирига нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш.
- Спорт анжомлари билан хавфсиз фойдаланиш қоидаларини ёдда тутиш.
- Машғулот пайтида юклатилган иш ва дам олишни галма-гал амалга ошириш.
- Машғулот пайтида урилиш, итариш, зарбалардан қочиш.
- Қулаётганда қўл-оёқни йиғишини билиш, ўзини сақлаш чораларини кўра олиш.
- Спорт машқларини бажариш жараёнида бир-бирини тўғри эҳтиёт қилишни билиш.

Бу рўйхатни қандай тўлдериш мумкин?

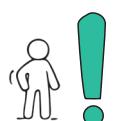
Сизга берилган маслаҳатлар асосида “Спорт жароҳатланишига йўл йўқ!” варақасини тузинг. Ёдда тутинг, варақа қисқа ва ифодали бўлиши керак.

Хар ҳолда жароҳат содир бўлса, нима қилиш керак? Тажрибали шифокорнинг маслаҳатларини ўқиб чиқинг. Жуфтликда ишлаб, турли жароҳат олганда, нима мумкин, нимани қилиш мумкинмаслигини бир-бирингизга тушунтиринг.

Тажрибали шифокорнинг маслаҳатлари

Жароҳат турлари	Мумкин	Мумкин эмас
Юмшоқ тўқималар уриб олинганда	Урилган жойга совуқ нарса босиш.	Икки сутка давомида урилган жойга иссиқ нарса қўймаслик керак.
Пайлар чўзилганда	<ul style="list-style-type: none"> – Болдир суяги билан товон суягини бирлаштирувчи бўғимга муз солинган полиэтилен пакет қўйиш. – Эластик бинт билан боғлаб қўйиш. 	Икки сутка давомида жароҳат жойини иситиш ва уқалаш мумкин эмас.
Суяк синганда	Суяк синганда шина қўйиш.	Қўзғалган сукни тўғирлашга ҳаракат қилиш мумкин эмас.
Суяк чиққанда	Болдир суяги билан товон суягини бирлаштирувчи бўғим чиққанда, тараң қилиб боғлаш.	Бўғимни мустақил тўғирлашга ҳаракат қилманг. Буни шифокор бажариши керак.
Очиқ ярада	Терига стерилланган бинтни боғлашдан аввал яра атрофига йод дамламасини суриш.	Ярани қўл билан ушлаш, ундан синиқларни олиб ташлаш, ярани боғлашда стерилланмаган матодан фойдаланиш мумкин эмас.

Жиддий жароҳатланишда жароҳатланганни тез ва эҳтиёткорлик билан энг яқин касалхонага етказишга ҳаракат қилиш керак!

Қўйидагиларни кўрсатиб, қўлланма тузинг:

- ўзингиз шуғулланаётган спорт тури;
- бу спорт турида жароҳатланишнинг олдини олиш чоралари.

Йўриқнома тайёрлаш учун қўшимча ресурслардан (Интернет, спорт адабиётлари) фойдаланинг.

16. Топшириқлар калейдоскопи

I. Тест топшириқларини бажаринг.

1. Қозоғистон Фанлар академиясининг биринчи президенти қилиб сайланган:

- A) К. Жубанов;
- B) Қ. Сатпаев;
- C) Е. Бекмаханов.

2. Она юртнинг тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи музей:

- A) геология;
- B) адабий;
- C) тарихий-ўлкашунослик.

3. Бу касбнинг вакили Темир йўлчилар кунини нишонлайди:

- A) ҳайдовчи;
- B) машинист;
- C) учувчи.

II. Бизнинг аждодларимиз – саклар, хуннлар, турклар – Қозоғистон ҳудудида турли тарихий даврларда яшашган. Уларнинг машғулотлари, либослари, ҳаёт тарзларидаги ўхшашликни нима билан изоҳлайсиз?

III. Буюмлар ва тушунчаларнинг ўзаро муносабатини аниқланг. Жадвалнинг биринчи устунига моддий маданиятга, иккинчисига эса маънавий маданиятга мансуб тушунчаларни жойлаштиринг.

Керамик идиш, афсона, темир қилич, тош дастаки сўка, солномалар тўплами, компьютер, “Қиз Жибек” операси, мақбара, ҳалқ анъаналари ва урф-одатлари, “Амангельди” кинофильми, “Қалмақан ва Мамир” балети, ҳалқ рақси, аёллар билагузуги.

Топшириқ оғзаки бажарилади.

Моддий маданият	Маънавий маданият

IV. Харита билан ишлаш.

Қозоғистон харитасидан (9-бетга қаранг) фойдали қазилмалар – күмир, нефть, мис, хром ва бошқалар қазиб олинадиган жой билан ёнма-ён пайдо бўлган шаҳарларни топинг. Бу шаҳарлар қандай номланади?

V. Матнни ўқинг.

Қозоғистонда тиббиёт ходимлари куни ҳар йили июнь ойининг учинчи якшанбасида нишонланади. Шу куни у Россия, Беларусь, Украина да ҳам байрам қилинади.

Айнан шу кунда тиббиёт ходимларини ҳурматлаш анъанаси совет давридаёқ 1980 йилда қабул қилинган “Байрам ва хотира кунлари тўғрисида”ги қарорга биноан ўрнатилган.

Шифокорлик касби – жаҳондаги энг қадимийларидан бири. Ҳар биримиз ҳаётда бир марта бўлса ҳам ёрдам ва шифо сўраб докторга мурожаат қилганимиз. Ахир ҳатто инсон ҳаётининг энг аввалида – чақалоқ туғилишида – шифокорлар иштирок этишади. Биз шифокорлардан энг оғир дамларда ёрдамга келишлари ва соғлигимиз ҳамда ҳаётимизни сақлаб қолишлари учун миннатдормиз.

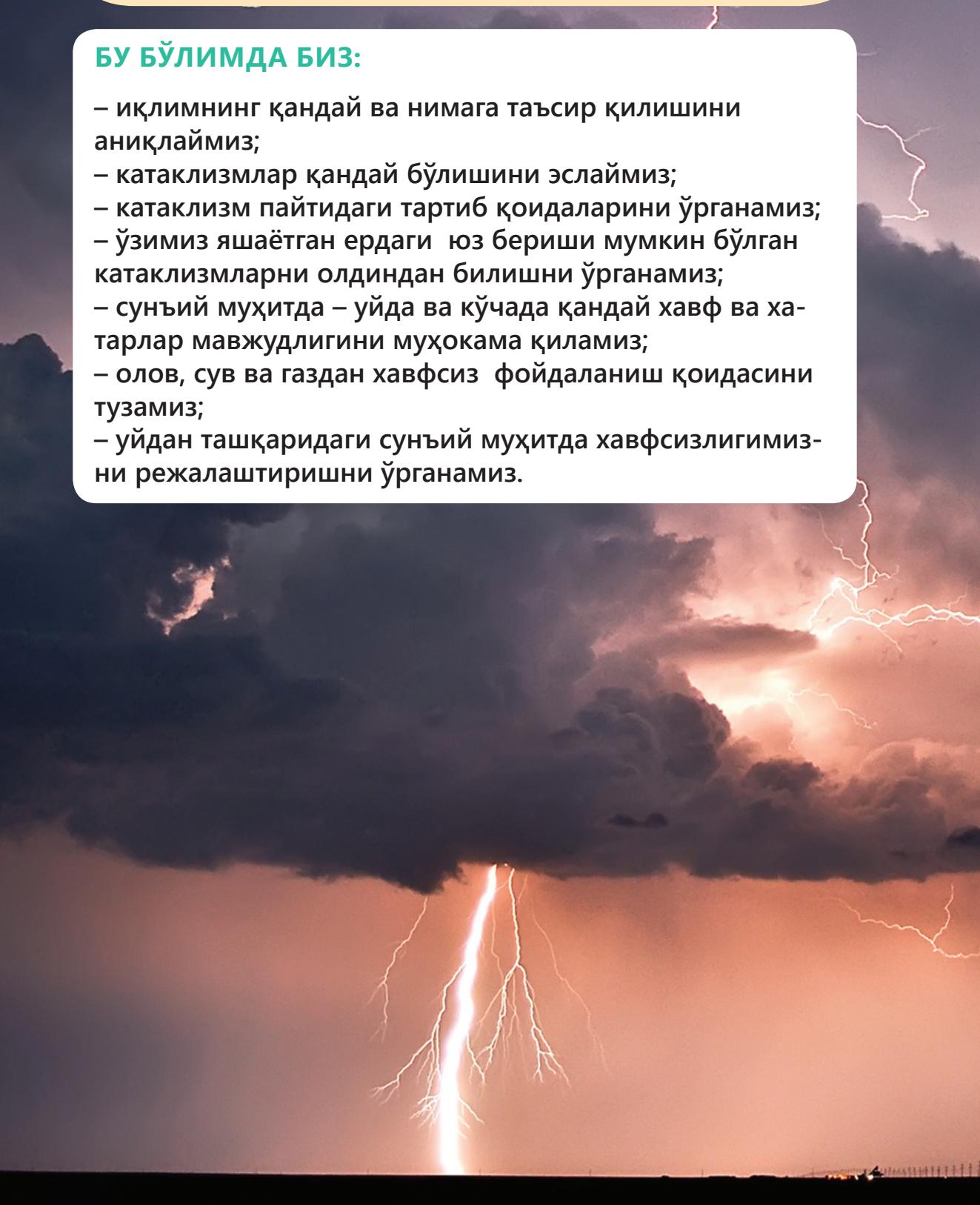
Саволларга жавоб беринг.

1. Нума сабабдан тиббиёт ходимлари куни турли республикаларда айнан бир кунда нишонланади?
2. Қайси мутахассисликдаги шифокорлар бу кунда ўз касбий байрамларини нишонлашади?

V. ТАБИЙ ҲОДИСАЛАР

БУ БҮЛІМДА БИЗ:

- иқлиминг қандай ва нимага таъсир қилишини аниқлаймиз;
- катаклизмлар қандай бўлишини эслаймиз;
- катаклизм пайтидаги тартиб қоидаларини ўрганамиз;
- ўзимиз яшаётган ердаги юз бериши мумкин бўлган катаклизмларни олдиндан билишни ўрганамиз;
- сунъий муҳитда – уйда ва кўчада қандай хавф ва хатарлар мавжудлигини муҳокама қиласиз;
- олов, сув ва газдан хавфсиз фойдаланиш қоидасини тузамиз;
- уйдан ташқаридағи сунъий муҳитда хавфсизлигимизни режалаштиришни ўрганамиз.

17

дарс

Иқлим инсониятнинг ривожланишига қандай таъсир қилади?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– иқлим қандай ва нимага
таъсир қилишини.

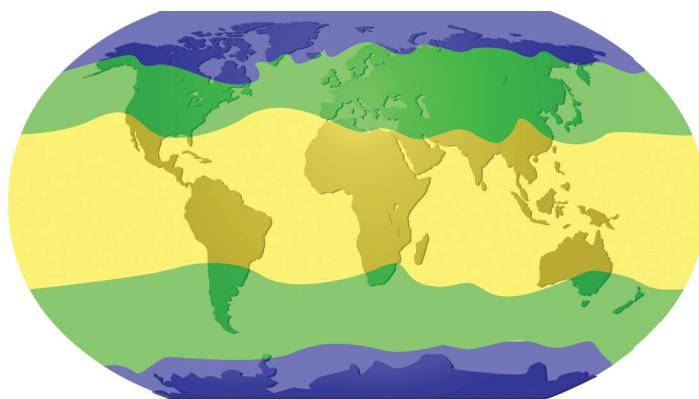
ЎРГАНАМИЗ:

– иқлиминг инсоният ривожига
таъсирини таҳлил қилишни.

климат	погода
климат	аяу райы
climate	weather
иқлим	об-ҳаво

Иқлим нима? Харита асосида Ерда иқлиминг қандай турлари бўлишини айтинг. Қозоғистон қайси иқлим минтақасида жойлашган?

Шартли белгилар:

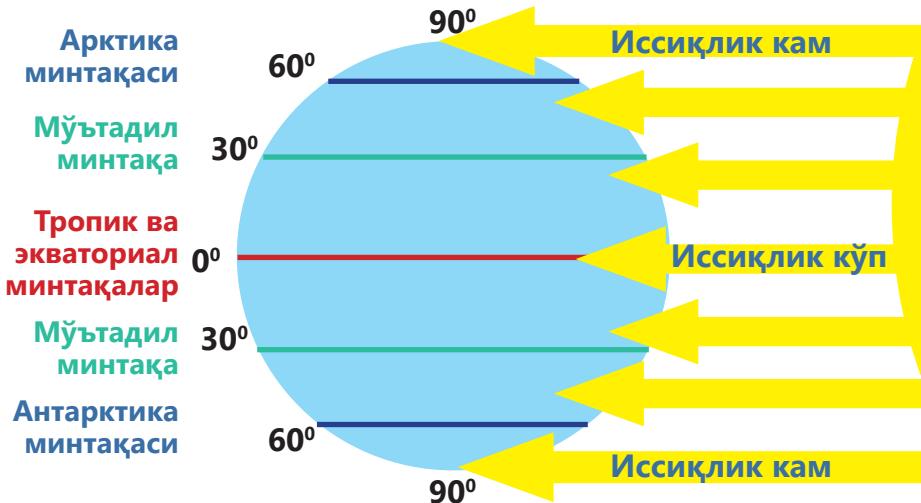
- Арктика иқлим минтақаси
- Мұйтадил иқлим минтақаси
- Тропик ва экваториал иқлим минтақалари

“Климат”(иқлим) сўзи грекча *клима* сўзидан келиб чиққан бўлиб, “қиялик” деган маънони англатади. Иқлим қуёш нурларининг Ер юзасидаги қиялигига боғлиқ. Тик нурлар қиялагрига қараганда ўzlари билан кўпроқ энергия ташыйди. Улар Ер юзасини кучлироқ қиздиради, натижада ҳавога иссиқлик етказади. Экваторга қанчалик яқин бўлса, қуёш нурларининг оғиш бурчаги шунчалик катта бўлади ва ҳаво ҳарорати ҳам шунчалик юқори бўлади.

Құрамиз ва үйлаймиз

Чизмани күриб чиқинг. Таҳлил қилинг, Ернинг қайси қисми ва нима учун күпроқ қуёш энергиясини олади? Бу иқлимга қандай таъсир қиласы?

Ер сирти қизишининг қуёш нурларининг оғиш бурчагига боғлиқлиги

Суратларни күриб чиқинг ва иқлим одамнинг ташқи қиёфасига қандай таъсир күрсатишини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Иқлим одамларнинг нафақат ташқи қиёфасига, балки уларнинг машғулотига, туарар жойига, яшаш тарзига ҳам таъсир қиласы.

Инсоният тарихидан мисоллар күриб чиқамиз. Ерда илк одамлар пайдо бўлганларида, иқлим иссиқ бўлган. Одамни ейишга яроқли мевалари бор дараҳтлар, ҳайвонларнинг подалари ўраб турган эди. У иссиқ кийимга ва турап жойга эҳтиёж сезмаган эди.

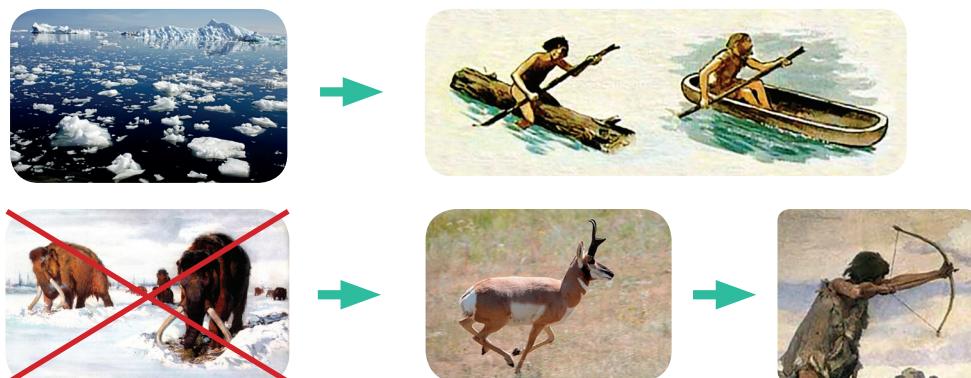
Лекин тахминан юз минг йил аввал буюк музланиш бошланди. Шимолдан улкан музлик кела бошлиди ва ер юзини қоплаб олди. Одам олдида қийин масала кўндаланг турди: қандай яшаб қолиш, қандай омон қолиш мумкин?

Расмлардан фойдаланиб, саволларга жавоб беринг: *Буюк музлик одамлар ҳаётида қандай ўзгаришиларга олиб келди?*

Тахминан 13 минг йил аввал музлик эриб кетди. Табиат одам олдига у муносиб жавоб топа олган янги масалалар қўйди.

Расмлар асосида одамнинг иқлим исиганидан кейинги кашфиётлари ҳақида ҳикоя тузинг.

Иқлиминг Ватанимиз аҳолиси ҳаётига таъсири қандай бўлган эди?

Тахминан 3000 йил аввал Буюк даштнинг иқлими қуруқ бўлган. Ёғинлар кам ёғган, ҳаво ҳарорати бир неча даражага кўтарилигандан.

Иқлим ўзгариши натижасида аждодларимизнинг асосий машғулотлари қандай бўлганligини эсланг.

Сак кўчманчилиги

Суратни кўриб чиқинг. Нима деб ўйлайсиз, бу машғулот одамларнинг ҳаёт тарзига, уларнинг яшаш жойига қандай таъсир ўтказди?

Ҳозир иқлиминг одам устидан ҳукмронлиги қадимгидай катта эмас. Лекин ҳозир ҳам одам ҳаёти кўп ҳолларда об-ҳаво ва иқлимга боғлиқ бўлади.

Нима деб ўйлайсиз, келгуси ёз учун об-ҳавони олдиндан билиш ким учун муҳимроқ: шаҳарликлар учунми ёки қишлоқ аҳли учун? Нима сабабдан?

Ота-онангиз, бобо ва бувингиздан интервью олинг ҳамда “Охирги ўн йилликда иқлим ва об-ҳаво қандай ўзгарди?” мавзусида изланиш олиб боринг.

1. Иқлим об-ҳаводан нимаси билан фарқ қиласди?
2. Нима сабабдан об-ҳавони кузатишни ташкил қилиш зарур ва у одамлар учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай иқлим шароитларини қулай ва қандайларини одам ҳаёти ва фаолияти учун ноқулай дейиш қабул қилинган?

18 дарс

Үлкамда қандай катализмлар бўлиши мумкин?

ЭСЛАЙМИЗ:

– катаклизмнинг нима
эканлигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– ўз яшаш жойида содир бўлиши мумкин
бўлган катаклизмларни олдиндан билишни.

катаклизм

катаклизм

cataclysm

катаклизм

Эслаймиз

Катаклизм нима?

Суратларни кўриб чиқинг ва сизга маълум катаклизм турларини айтинг.

Ватанимизнинг табиий харитаси (40-бетга қаранг) бўйлаб
саёҳат қиласиз. Қозоғистон ҳудудининг катта қисмини тес-
кислик эгаллади. Шарқда Олтой тоғлари чўзилиб ётиди,
жануби-шарқда Тянь-Шань тоғлари қад кўтариб турибди.
Марказда Қозоғистон паст тепалиги ёки Сариарқа – “сариқ
орқа” мамлакатни Каспий ва Орол дengizlari ювиб тура-
ди. Кўп кўллари бор, уларнинг энг катталари – Балхаш, Ала-
кол, Жайсан. Йирик дарёлар Жайиқ, Иртиш, Сирдарё оқиб
ётади.

Харитадан бу объектларни топинг.

Бизнинг мамлакатимизда вулқон отилиши ва цунамини ҳисобга олмаганды, турли табиий стихияли оғатлар содир бўлиб турди. Кўп вилоятларда қурғоқчилик, кучли совуқлар, тошқинлар, қум бўронлари, меъёрдан ортиқ жазирама, чўл ёнғинлари кузатилади. Тоғли туманлар ҳудудларида зилзилалар ва сел оқимлари бўлиши мумкин.

Харитани ўрганамиз

Қозоғистон ҳудудининг табиий стихияли оғатларга учраш хавфи харитасини кўриб чиқинг (72-бет).

- Харитадан ўзингиз яшаётган вилоятни топинг.
- Хавфларнинг шартли белгиларини диққат билан ўрганинг.
- Яшаётган ерингиздаги бўлиши мумкин бўлган стихияли оғатларни айтиб беринг.

Қадимгилар айтишган: “Огоҳлантирилган – демак қуролланган!” Бу доно ибора бизга болалиқдан маълум. Кўпгина стихияли оғатларни олдиндан билиш ва унга эртароқ тайёргарлик кўриш мумкин.

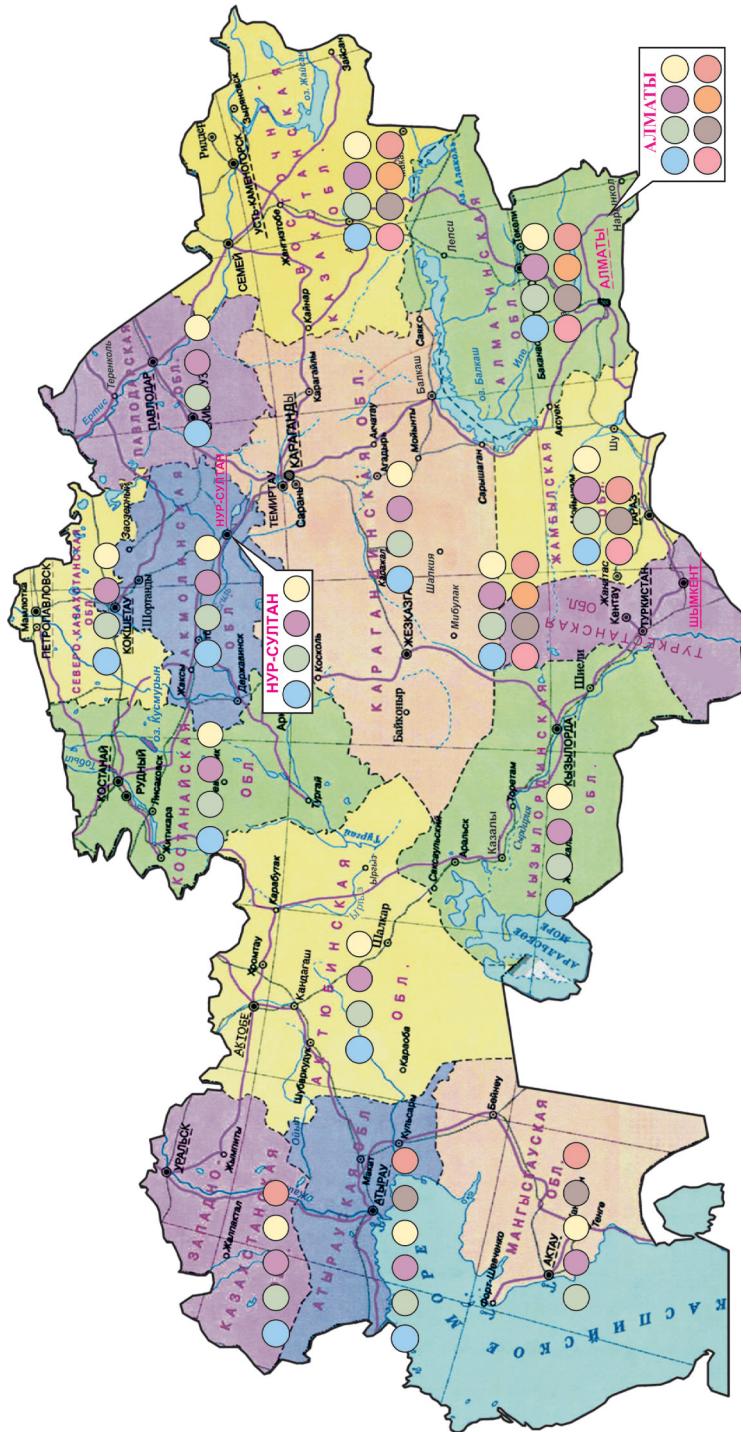
Қозоғистондаги катаклизмларнинг кўпчилиги табиий сабаблар билан боғлиқ. Лекин одамнинг фаолияти ҳам катта роль ўйнайди. Фалокат содир бўлмаслиги учун хавфсизликнинг оддий қоидаларига албатта риоя қилиш, эҳтиёткор ва тадбирли бўлиш лозим.

Вазиятни ҳал қиласиз

1. Сиз куннинг иккинчи ярмида дўстларингиз билан Балиқ овидан қайтиб келяпсиз. Булутлар пайдо бўлди, улар осмонда тез суза бошлади. Қора булут қўёшни беркитиб қўйди ва анча қоронғи бўлди. Бирдан момақалдироқ гумбурлади! Сония ўтмасдан яшин чақ-

Қозоғистоннинг табиий стихияли оғатларга учраш хавфи харитаси

март- май	Тошкын юзага келиши хавфига учраш	июль- сент.	Кучли жазырама, күрткүчлилік юзага келиши хавфига учраш	апр.- июнь, июль	Сел оқимлари юзага келиши хавфига учраш	янв.- февр.	Жалалар, кучли шамоллар юзага келиши хавфига учраш	дек., янв.- февр., мар.	Көр күчиши юзага келиши хавфига учраш	июл- авг- сент.	Зилзилалар юзага келиши хавфига учраш	марг- май июнь	Үпирлиш (силжиш)лар юзага келиш хавфига учраш
----------------------	--------------------------------------	------------------------	--	---------------------------------	--	------------------------	---	--	--	--------------------------------	--	-------------------------------	--

нади. Тўсатдан жала бошланди ва челяқдан қўйгандай ёға бошлади. Момақалдироқнинг гумбурлаши тўхтовсиз кетма-кет эшитилди ва у чақмоқнинг чақнаши билан бир пайтда содир бўлди.

Аниқланг:

- а) бу сиз дуч келган қандай табиат ҳодисаси эди;
- б) бу вазиятда сизнинг ҳаракатларингиз тартиби;
- в) бу табиат ҳодисасидан ҳимояланиш учун жой танлашда нималарни ҳисобга олиш зарур.

2. 2. Жалиқсай посёлкасининг аҳолиси яқинлашиб келаётган бўрон ҳақида пўртанага оид огоҳлантириш олишди.

Аҳоли ўзини хавфсизлантириш ва стихия етказиши мумкин бўлган талафотни минимум даражага тушириш учун нима ҳақида ташвиш қилишлари керак?

1. “Бизнинг яшаш жойимизда бўлиши мумкин бўлган катаклизмлар” чизмасини тузинг. Уларнинг рўйхатини ёзинг. Саволларга жавоб беринг:

- Бунга ўхшаш катаклизмларнинг олдини олиш учун нима қилиш мумкин?
 - Бундай тадбирларда 112 Қутқариш хизматининг роли қандай?
 - Агар ҳар ҳолда табиий оғат содир бўлган бўлса, ФВ хизматининг ва аҳолининг ҳаракатлари қандай бўлиши керак?
2. Яшаб турган жойингизда охирги беш йил содир бўлган стихияли оғатларнинг хронологиясини тузинг.

19

дарс

Катализмлар вақтида менинг хавфсизлигим

Эслаймиз:

– катализмларнинг қандай бўлишини.

Ўрганамиз:

– катализмлар вақтида ўзини қандай тувишни.

наводнение

паводок

су тасқыны

су тасқыны

flood

high water

сув тошқини

сув кўпайиши

Эслаймиз

Чизмадан фойдаланиб, сиз яшаётган жойда қиш, баҳор, ёз ва кузда қандай катализмлар бўлиши мумкинлигини айтиб беринг.

Кўпина катализмлар табиий омилларга боғлиқ бўлади. Уларнинг кўпини олдиндан билиш ва эртароқ тайёrlаниб қўйиш мумкин. Бундай стихияли оғатларга сув тошқини кирди.

Глоссарийдан “сув тошқини” тушунчасига изоҳ топинг. Сув тошқинининг сабаблари ҳақидаги матнни ўқинг. Сабабларнинг қайси бири табиий омилларга, қайсисини одам фаолиятига боғлиқлигини тушунтиринг. Сув тошқинининг олдини олиш мумкинми?

Жуда кўп ёқсан ёмғир сув тошқинига сабаб бўлади. Агар ёмғир сувлари оқиб кетишга улгурмаса, ернинг катта қисмини сув босиши мумкин.

Баъзан баҳорда ҳарорат жуда тез кўтарилади. Бутун қиши давомида ёқсан қорнинг шиддат билан эриши бошланади. Агар қор кўп бўлса, катта кўламда сув босиш хавфи пайдо бўлади.

Сув омборининг ўпирилиши туфайли ҳалокатли сув тошқини юз бериши мумкин.

СУВ ТОШҚИНИ ХАВФИ ЮЗАГА КЕЛГАНДА ХАВФСИЗ ЖОЙГА КЎЧИРИЛИШДАН БОШ ТОРТМАНГ! ҚОИДАЛАРНИ ЁДДА ТУТИНГ!

АГАР тўсатдан сув тошқини бошланиб қолса, у ҳолда

- Ўзингиз билан овқат, ичимлик суви, иссиқ кийимлар, фонарча, гугурт, тиббиёт аптечкаси, ўз қутқарув доираси, арқон, бошқа қутқариш воситаларини олинг.
- Баланд қаватларга ёки уйнинг томига чиқинг.
- У ерда қутқарувчилар келгунича қолинг.
- Ўзингиз турган жой ҳақида байроқ, чироқ, фонарь ёки шам ёрдамида сигнал беринг.

Партадошингиз билан расм асосида сув тошқини вақтида қандай чоралар күриш кераклигини муҳокама қилинг.

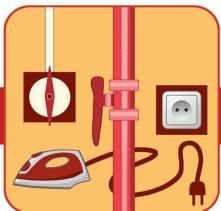
Бундай вазиятларда ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида гапириб беринг.

Тасаввур қилинг, табиий катаклизм хавфида турар жойингизни тарк этишингиз керак. Расмлар бўйича ҳаракатларингиз алгоритмини кузатинг.

ТЕЛЕВИЗОР, РАДИОНИ
ЁҚИНГ, ХАБАРЛАРНИ
ЭШИТИНГ

СУВ, ГАЗ, ЭЛЕКТРНИ,
ПЕЧДАГИ ОЛОВНИ
ҮЧИРИНГ

ГЕРМЕТИК ИДИШГА
ОВҚАТ ВА СУВНИ
ЗАХИРА ҚИЛИБ
ОЛИНГ

ПАСТКИ ҚАВАТДАГИ
ДЕРАЗА, ЭШИКЛАРНИ
МАҲКАМЛАНГ (ҚОҚИБ
ҚҮЙИНГ)

ЭВАКУАЦИЯ
ПУНКТИГА БОРИНГ

ЗАРУР БУЮМЛАР
ВА ҲУЖЖАТЛАРНИ
ОЛИНГ

БАЛАНД ҚАВАТЛАРГА
ҚИММАТБАҲО БУЮМ-
ЛАРНИ ЭЛТИБ ҚҮЙИНГ

Вазиятни ҳал қиласиз

1. Тасаввур қилинг, сиз ёзда дала ҳовли ёки қишлоқда дам оляпсиз. Об-ҳаво ноқулай келди, тинимсиз ёмғир ёғади, ёзги сув кўтарилиши натижасида кутилмаганда

туар жойингиз сув босиши зонасига тушиб қолди, сув соатига күтариляпти.

Бундай вазиятда қандай ҳаракат қўллашингиз керак бўлади?

2. Маҳаллий телевидениедан қўшни шаҳардаги сув тошқини ҳақида хабар берилди. Сиз зарар кўрган аҳолига ёрдам бермоқчисиз.

Топшириқ. Тошқиндан зарар кўрган одамлар учун маҳсус посилка (жўнатма) йиғинг. Посилкага нималар соласиз?

3. Сиз икки қизнинг суҳбатига гувоҳ бўлиб қолдингиз.

– Қара, муз келяпти! Зўр!

– Нақадар катта музлар! Уларда учиш мумкин!

Кел, дарёга тушамиз, уриниб кўрамиз!

– Албатта, югурдик пастга сувга, улар оқиб кетмасидан!

Бундай вазиятда қандай ҳаракат қиласиз?

Қизларга нимани маслаҳат берасиз?

Табиатни асроймиз!

Аждодларимиз табиатга унинг стихияли кучи олдида қўрққанлари сабабли эҳтиром қўрсатишмаган. Улар табиатдан шунинг учун миннатдор бўлишганки, кутилмаганда ғазаби қайнотига қарамасдан, табиат одамга нисбатан меҳрибон ва сахий бўлган.

Ҳар биримиз табиатнинг бир қисми эканлигимизни тушунмоғимиз лозим. Унга зарар келтирган ҳолда биз ўзимизга ўзимиз зарар етказамиз.

7 дақиқа ичида кичик лойиҳа тузинг.

Изланиш предмети: сув тошқини стихияли оғат сифатида.

Изланиш объекти: сув тошқини бизнинг ҳудудда.

Гипотеза: сув тошқини вақтидаги ҳаракат қоидасини билган ҳолда, инсон ҳаётини баҳтсиз ҳодисадан сақлаб қолиш мумкин.

Мақсад:

– сув тошқинининг сабаби ва оқибатини аниқлаш;

– аниқлаш керак: бу фавқулодда вазият пайтида ўзини ҳимоя қилиш мумкинми.

20 дарс

Сунъий муҳитдаги хавф ва хатарлар

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– уй шароитидаги хавф
хатарлар ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– олов, сув ва газ билан хавфсиз
ишлаш қоидаларини.

искусственная среда

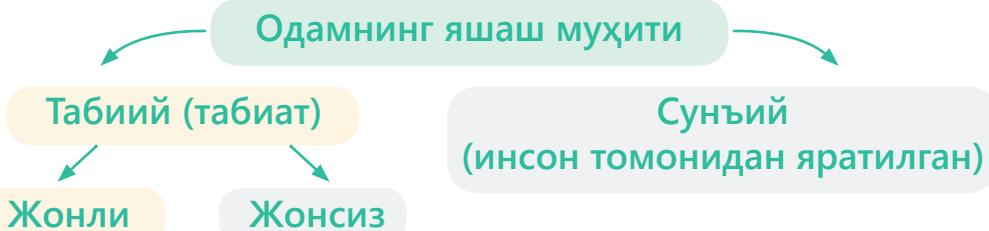
жасанды орта

artificial environment

сунъий муҳит

Кўрамиз ва ўйлаймиз

Чизмани ўрганинг ва инсон қандай муҳитда яшашини айтинг. Жонли ва жонсиз табиатга мисоллар келтиринг. Қандай ўйлайсиз, одамлар яшашининг сунъий муҳитига нималар киради?

Биз сиз билан сунъий муҳитда яшаемиз. Бу атроф муҳитнинг инсон томонидан яратилган ва табиат сифатида ўз ҳоли-ча мавжуд бўлмайдиган қисмидир. Қулайлик учун инсон қўли билан яратилган ҳамма нарса сунъий муҳитга тегишлидир.

Расмлардаги майший асбобларни аввал фойдаси нуқтаи назаридан, сўнг одам учун хавфли бўлиши мумкин бўлган жиҳатидан кўриб чиқинг.

Бу буюмларнинг ҳаммасини одам ўз қулайлиги учун қилган. Лекин ҳар қандай буюм хавфли ва хавфсиз бўлиши мумкин. Одам буюмларни “жонлантиради”. Агар у булардан тўғри фойдалана олса, унинг хусусиятларини билса, улар ҳеч қачон одамга зарар етказмайди. Кўп нарса ўзимизни қандай тутишимизга боғлиқ.

Расмлардаги вазиятларни муҳокама қилинг. Болаларга қандай маслаҳат берасиз?

Хонадон ёки уйда ёнғин, газ чиқиши ёки водопрод бузилиши мумкин.

Ёнғинда қандай ҳаракат қилиш керак?

ЁНҒИНДА ҲАРАКАТ ҚОИДАЛАРИ

Ёнаётган электр асбобларга сув қўйманг!

Деразаларни очманг!

Ёнғин вақтида беркиниш мумкин эмас!

Бинодан чиқишга ҳаракат қилинг! Оғиз ва бурунни ҳўл латта билан беркитиб, девор бўйлаб юринг.

Лифтдан фойдаланиш мумкин эмас!

Ёнғин ҳақида қўшиларга хабар беринг ва ўт ўчирувчиларни чақиришларини илтимос қилинг!

Ёнғин бошланған жойни пайқашингиз билан, имкони борича тезроқ бинодан чиқишига ҳаракат қилинг! Оғиз ва бурунни тутундан ҳүл латта билан (дастрұмол, сочиқ, күйлак ва ұқз.) беркитиб, девор бўйлаб юриш керак. Эшиқдан чиққандан сўнг биринчи навбатда қўшниларга ёнғин ҳақида хабар беринг, ота-онангизга телефон қилинг ва тез кўчага чиқинг.

Муҳим телефон рақамини ёдда тутинг – 101! Ўт ўчирувчилар сизга ёрдамга етиб келишади!

Расмлар бўйича хонадонда ёнғин чиққанда нима **мумкин эмас(!)** эканлигини айтинг.

Газ чиққанида қандай ҳаракат қилиш керак?

Агар хонадонда газ ҳиди сезилса, ойналарни очинг ва бинони шамоллатинг. Кейин газ плитасининг ҳамма жўмраклари беркитилганини текширинг ва қувурдаги кран орқали газни ўчиринг. Газ ҳиди чиққанида гугурт чақманг ва чироқни ёқманг. Тўпланган газ ёнган гугурт ёки электр учқунидан портлаб кетиши мумкин. Агар газ ҳиди йўқолмаса, 104 рақами бўйича газ хизматининг диспетчерига қўнғироқ қилинг.

Матн ва расмлар асосида газ чиқаётган вақтдаги ҳаракатлар ҳақида гапиринг. Рассом қайси қоидани расмда тасвирлашни ёддан чиқарган? Сиз бу қоидага қандай расм чизган бўлардингиз?

Водопровод бузилганида нима қилиш керак?

Энг аввал хонадонга иссиқ ва совуқ сув узатиш учун ўрнатилган иккита жўмракни ўчиринг. Агар иситиш қувури ёрилган бўлса, ота-онангизга ёки 112 рақамидаги диспетчерга қўнғироқ қилинг. Қўшнилардан ҳам ёрдам сўрашингиз мумкин.

Водопровод бузилганда қилинадиган ҳаракатлар ҳақида гапиринг. Бу қоидани сиз расмда қандай ифодалаган бўлардингиз?

Вазиятни ҳал қиласиз

Газ, сув, майший асбобларни ишлатиш билан боғлиқ бўлмаган "Уйда шахсий хавфсизлик қоидалари"ни муҳокама қилинг ва тузинг. Маслаҳатларингизни далиллар билан асосланг.

1-вазият. Агар кимдир хонадонингиз эшигини очишга ҳаракат қилса, сиз нима қиласиз?

2-вазият. Агар бегона одам телефонда уйда ёлғиз ёки ёлғиз эмаслигингизни сўраса, нима деб жавоб берасиз?

3-вазият. Сиз мактабдан қайтдингиз, хонадонингиз эшиги эса очиқ. Сизнинг ҳаракатингиз?

Хонадонингизда водопровод жўмрагидан сув сизяпти. 6 дақиқа ичида оқсан сувнинг ҳажми тахминан битта тўла стакан чиқади. Тузатилмаган жўмракдан агар 5 стакан сув 1 литр бўлса, 1 соатда қанча сув оқиб чиқади? Бир суткада эса қанча сув оқади?

21 дарс

Сунъий мұхитдаги менинг хавфсизлигим

ҮРГАНАМИЗ:

– үз хавфсизлигини
режалаштиришни.

безопасность

қауіпсіздік

safety

хавфсизлик

ЭСЛАЙМИЗ:

– күчадаги хавфларнинг асосий
манбаларини.

правила дорожного движения

жол ережелері

road rules

йүл ҳаракати қоидалари

Эслаймиз

Хар куни тонгда одам уйидан чиқади ва ҳамма нарса со-
дир бўлиши мумкин бўлган улкан оламга тушиб қолади. Сиз-
ни ўраб турган олам ўзида қандай хавф-хатарни яширади?

Одам яратган сунъий мұхитта фақаттана турар жойлар
кирмайды. Аҳоли пункти, турар жойлар, йўллар, транспорт
воситалари, техника ва бошқа кўп нарсалар унинг таркибий

қисми ҳисобланади. Буларнинг ҳаммасини одам ўз ҳаётини яхшилаш учун яратган. Лекин бу муҳитда кўплаб хавф ва хатарлар яшириниб ётиди.

Улардан қандай сақланиш керак?

Йўлда биз гоҳ пиёда, гоҳ велосипедчи, гоҳ йўловчи бўлишимиз мумкин. Лекин ҳамма ҳолатда ҳам хавфсизлик қоидаларини ёдда тутиш зарур.

Сиз – пиёдасиз

Расмларни кўриб чиқинг. Мұҳокама қилинг:

- Вазиятнинг хавфлилиги нимада? Нима юз бериши мумкин?
- Хавфли вазиятларни юзага келтирмаслик учун ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида болаларга маслаҳат беринг.

Пиёданинг асосий қоидаларини ёдда тутинг:

1. Фақатгина тротуардан юринг.
2. Ҳеч қачон кўчанинг транспорт юрадиган қисмида юрманг ва у ерда ўйнаманг.
3. Йўлдан фақат светофорнинг яшил чироғида ўтинг.
4. Ҳеч қачон белгиланмаган жойдан ўтманг ва кўчадан чопиб ўтманг.

Сиз – велосипедчисиз

Агар сизга велосипед олиб беришган бўлса, унда фақат боғларда ва стадионларда учишингиз мумкин. 14 ёшга тўлмаган болаларга автойўлларда велосипед учиш тақиқлана-

ди. Агар бундай йўлни кесиб ўтиш керак бўлса, велосипеддан тушинг ва уни рулидан ушлаб пиёдалар ўтиш жойидан олиб ўтинг.

Бу вазиятнинг нима учун хавфли эканлигини тушунтиринг.

Сиз – йўловчисиз

Қоидаларни ўқинг ва нима учун уларга риоя қилиш кераклигини тушунтиринг:

- Автомобилда кетаётган вақтда ойнадан бош, қўлингизни чиқарманг!
- Ҳаракат вақтида ҳайдовчини чалғитманг!
- Автомобилга фақат тротуар томондан ўтиринг ва ундан чиқинг!

ДИҚҚАТ, ЙЎЛ БЕЛГИЛАРИ!

Йўл бўлгиларини эсга оламиз. Олдингизда огоҳлантирувчи, буйруқ берувчи ва тақиқловчи белгилар. Ўқинг, улар нима ҳақида "сўзлашади".

Уйингизнинг атрофи ҳам хавфли бўлиши мумкин.
Қурилиш майдонида ёки трансформатор будкаси ёнида
ўйнаманг!

Ёлғиз ўзингиз бўш ётган ерга, боғ ёки ўрмонга борманг.
Дўстларингиз билан бирга ўйнашга ва сайд қилишга ҳаракат
қилинг.

Партадошларингизга бу эҳтиёт чораларига риоя қилиш
кераклигини тушунтиринг.

Муҳокама қиласиз

Абдулла ҳамма вақт мулойим бўлиш керак ва бегона,
лекин ёқимли одамнинг илтимосини рад этмаслик керак
деб ҳисоблади.

Милана жиноят қурбони бўлмаслик учун ҳамма вақт
шахсий хавфсизлик ҳақида эслаб туриш керак деб таъкид-
лайди. Ким ҳақ?

Вазиятни ҳал қиласиз

1-вазият. Агар кўчада сизга нотаниш одам мурожаат
қилса ва ойингиз уни сизга юборганигини айтса, қандай
йўл тутган бўлардингиз?

2-вазият. Агар сизга нотаниш одам унинг машинасига
ўтиришни ва у билан болалар кўрсатувини суратга олиш
учун боришни таклиф қилса, сиз нима қиласиз?

3-вазият. Кўчадан кимдир ташлаб кетган пакет топиб
олдингиз. Сизнинг ҳаракатингиз қанаقا бўлади?

Асосий хавфсиз тартиб қоидаларини ёдда тутинг:

- хавфни олдиндан кўра олиш;
- имкон борича ундан қочиш;
- зарур бўлганда ҳаракат қилиш.

VI. АТРОФ МУҲИТНИ ҚЎРИҚЛАШ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- ўлкамизнинг қишлоқ хўжалиги соҳаларини ўрганамиз;
- қандай қилиб атроф муҳит ифлосланишининг олдини олишни муҳокама қиласиз;
- очиқ ерда ўз турган жойимизни қандай аниқлашни тақрорлаймиз;
- глобус ва хаританинг нима учун кераклигини анқлаймиз;
- глобус ва харитадан асосий географик объектларни кўрсатишни ўрганамиз.

22

дарс

Ўлкамнинг қишлоқ хўжалиги

ЎРГАНАМИЗ:

— ўлкамизнинг қишлоқ хўжалигини тасвирлашни.

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

— қишлоқ хўжалигининг соҳалари ҳақида.

растениеводство

животноводство

өсімдікшаруашылығы

малшаруашылығы

plant growing

cattle breeding

ўсимликшунослик

чорвачилик

Одам нима учун овқатсиз яшай олмаслигини тушунтиринг.

Столимиздаги нон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари қаердан пайдо бўлади? Уларни қишлоқ меҳнаткашлари етиштиришади.

Яқин ўтмишда қишлоқ аҳолиси колхоз ва совхозларда ишлашган. Булар жамоа хўжаликлари бўлиб, унда одамлар биргалиқда буғдой, сабзавот етиштиришган, молларни парвариш қилишган. Техника ва ер колхоз ёки совхозга қарашли бўлган, ҳосилнинг бир қисми давлатга топширилган.

Колхоздаги меҳнат

Фермер хўжалигида картошка ҳосили терими

Хозирги кунда қишлоқда хусусий хұжаликлар – фермалар пайдо бўлди. Ферманинг эгаси – фермер. У ер участкаси, техника, молга эгалик қиласди. Қандай мол күпайтиришни, қандай үсимликлар ўстиришни фермернинг ўзи ҳал қиласди. Ўз ҳосилини ўзи сарф қиласди. У ҳосилнинг катта қисмини сотади, бир қисмини эса ўзига олиб қолади. Фермер ерида ўзи учун ҳам ишлайди, шунинг учун у кучини аямасдан ишлайди.

Саволларни жуфтликларда муҳокама қилинг:

- Фермернинг иши нимадан иборат?
- Фермер қандай билим ва маҳоратга эга бўлиши керак?
- Бу ишда унга қандай машиналар ёрдам беради?
- Айтайлик, сиз фермерсиз ва сабзавот етиштириш билан шуғулланасиз. Хұжалигингизда картошка, лавлаги, сабзидан яхши ҳосил олдингиз. Ҳосилни сақлаш ва ундан тўғри фойдаланиш учун нима қиласиз?

Чизма асосида қишлоқ хұжалиги қандай соҳаларга бўлиннишини тавсифланг. Ҳар бир соҳанинг ишчилари нима билан банд?

Қишлоқ хұжалиги

Үсимликшунослик

Далачилик

Сабзавотчилик

Мевачилик

Чорвадорлик

- йирик ва майда қорамолларни күпайтириш,
- йилқичилик,
- туячилик,
- паррандачилик,
- аричилик,
- балиқчилик

Дон үсимликлари	Техник үсимликлар	Сабзавот үсимликлари	Мева үсимликлари
<ul style="list-style-type: none"> – буғдой – жавдар – арпа – тариқ 	<ul style="list-style-type: none"> – пахта – кунгабоқар – қант лавлаги 	<ul style="list-style-type: none"> – картошка – сабзи – лавлаги – пиёз – карам 	<ul style="list-style-type: none"> – олма – нок – гилос – олхўри – узум

1. “Қозоғистоннинг табиий зоналари” харитасидан сиз яшайдиган ер қандай зонада: даштда, ярим чўлда ёки чўлда жойлашганлигини аниқланг.
2. Юртингизнинг табиий шароити қишлоқ аҳолисининг қандай машғулотлари учун қулай? Бунинг учун таҳлил қилинг:
 - рельефнинг хусусиятлари (текислик ёки тоғда яшайсизми?);
 - иқлим (юртингизда ёғингарчилик тез-тез бўлиб турадими?);
 - яқин жойда сув манбалари: дарё ёки кўл борми?

Хулоса чиқаринг:

- Сизнинг юртингизда қишлоқ хўжалигининг қайси соҳалари ривожланган ва нима учун?
- Ҳосил олиш учун баъзи табиий шароитларни ўзгартириш мумкинми?
- Яхши ҳосил олиш учун нима қилиш керак?

Қуидагилар тасвирланган коллаж тузинг:

- ўлкангизда етиштириладиган маданий ўсимликларни;
- ўлкангизда кўпайтириладиган уй ҳайвонларини.

Ўсимлишуносликнинг битта соҳасини танланг. Қўшимча ресурслардан (Интернет, ўлкашуносликка оид адабиёт) фойдаланиб, у ҳақда гапириб беринг.

23

дарс

Нима учун атроф мұхитга әхтиёткорона муносабатда бўлиш керак?

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– қандай қилиб атроф мұхит ифлосланишининг олдини олишни.

ҮРГАНАМИЗ:

– очиқ ерда турған жойимизни қандай аниқлашни.

экология

экологическая проблема

экология

экологиялық мәселе

ecology

ecological problem

экология

экологик муаммолар

Ҳаётда күпинча биз жойга ориентир олишимизга тұғри келади. Шаҳарда, посёлкада, табиятда ориентир олишга ёрдам берадиган предметтарни танлант. Нима учун айнан үшаларни танлаганингизни тушунтириң.

Кўрамиз ва ўйлаймиз!

Расмни кўриб чиқинг ва қозоқ халқининг ўтмишдаги асосий машғулотини айтинг. Улар қайси уй ҳайвонларини боқиб кўпайтиришган? Мавсумий яйловларнинг қандай турларини биласиз? Одамлар қайси яйловга йўл олишган?

Н.Хлудов. «Жетису (Семиречье) қозоқларининг бошқа жойга қучиши»

Кўчманчилар учун табиат ўз уйи бўлган. Улар кундузи ҳам, тунда ҳам бемалол очиқ ерда ориентир олганлар. Йилнинг ҳар қандай фаслида уйга йўл топа олганлар.

Ажоддларимиз ўзларини табиатнинг бир қисми деб ҳисоблаганлар, Унга мувофиқ равишда уйғунликда яшаганлар, унинг ранго-ранг гўзаллигидан қувонганлар.

Улар даштлар, ўтлоқлар, тоғлар, дарёлар, кўлларга эҳтиёткорона муносабатда бўлганлар. Оғир шароитларда яшаб қолиш учун табиатдан қанча керак бўлса, худди шунчасини олганлар.

Ажоддларнинг табиатга эҳтиёткорона муносабати – биз учун ўрнак.

Муҳокама қиласиз

Ҳозир кўп нарса ўзгариб кетди. Катта шаҳарлар қурилди, заводлар ва фабрикалар, шахталар ва конлар пайдо

бўлди. Техника билан қуролланган одам табиатга қарамликни бас қилиш керак ва ўзи ундан кучли деган холосага келди. Лекин вақт ўтди ва одамлар табиатга ҳукмронлик қилмаётгандикларини, балки уни нобуд қилаётгандикларини тушуна бошладилар. Инсон фаолияти Ерда экологик муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Чизма асосида ишлаб, уларнинг номини айтинг.

Экологик муаммо – бу инсон таъсири остида атроф мұхитдагы ҳавфли ўзгаришлар.

Табиат билан уйғунликда қандай яшаш мумкин? Унга қандай ёрдам бериш мумкин? Ахлат билан боғлиқ муаммони ҳал қилишга уриниб кўрамиз. Бизнинг бутун атрофимиз нарсалар билан ўралган. Баъзиларини эҳтиёт қилиб сақлаймиз, бошқасини ўйлаб ўтирумасдан ташлаб юборамиз. Буюмларнинг ҳар бири эртами, кечми ахлатхонага тушади. Йирик шаҳарнинг ҳар бир аҳолисига йилига тахминан бир тонна ахлат тўғри келади!

Ахлаттепа

Үйлаб жавоб беринг, нима сабабдан ахлат билан боғлиқ масалалар экологик муаммога айланди.

Хозирга кунда майший чиқиндилярдан қайта фойдаланиш жуда мұхим. Бунда хом ашё тежалади ва атроф мұхиттіннің ахлат билан ифлосланиши содир бўлмайди.

Турмушдаги пластик идишлар, тетрахалталар, газеталар, тиш чёткаларидан қайта фойдаланиш усулларини ўйлаб топинг.

Олдингизда олтита катта идиш (бак). Уларнинг остига нима ёзишни ўйланг. Кейин қайта ишлаш учун чиқиндилярни тегишли идишларга бўлиб чиқинг.

Савол ва топшириқлар

- Кўшимча адабиётлардан фойдаланиб, экологик муаммолардан бирини таҳлил қилинг. Унинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлади, у қандай намоён бўлади ва одамлар учун унинг оқибатлари қандай?
- Муаммони ҳал қилиш усулларини таклиф қилинг. Интернет-ресурслар ёрдамида мазкур муаммо қандай ҳал қилинишини билиб олинг. Бу ҳаракатлар сизнинг тахминларингизга мос тушадими?
- Хулоса ва таклифларингизни синфдошларингизга тақдим қилинг ва уларни синфдошларингиз билан муҳокама қилинг.

24

дарс

Глобус ва харита

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– глобус ва хариталарнинг нима учун кераклигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– глобус ва харитадан асосий объектларни кўрсатишни.

глобус

карта

материк

океан

глобус

карта

құрлық

мұхит

globe

map

mainland

ocean

глобус

харита

материк

уммон

“Харита инсоният тафаккурининг энг буюк кашфиётларидан бири ҳисобланади” деган фикрни муҳокама қилинг. Агар сиз бу гапга қўшилсангиз, жавобингизни асосланг. Харитадан нимани билиб олиш мумкинлигини эсланг.

Хариталар жўғрофия – Ер ҳақидаги фан билан узвий боғланган. Жўғрофия Ернинг табиатини, унинг аҳолисини ва хўжалигини ўрганади. Жўғрофий олимлар билан сайёрамиз бўйлаб саёҳатга чиқамиз. Асосий жўғрофий объектлар – материклар ва уммонлар билан танишамиз. Бизнинг саёҳатимизда бизга глобус ва хариталар ёрдам беради.

Глобус – Ернинг кичрайтирилган моделидир.

Муаммоли масалани ҳал қиласиз!

Диалогни ўқинг ва ўқувчиларнинг қайси бири ҳақ эканлигини тушуниринг.

Милана: Мен глобус Ерга унчалик ўхшамайди деб ўйлайман. У жуда кичкина ва турли материаллардан ясалган.

Абдулла: Лекин ҳар ҳолда ўхшашиблик бор деб ҳисоблайман! Унинг шакли ва рангларига эътибор бер!

Глобус сайёрамизнинг аниқ модели ҳисобланади. Глобусда жўғрофий обьектлар кўрсатилган.

Глобус ва харитадаги ранглар нималарни англатади?

мовий
сув

сариқ, жигарранг
қуруқлик

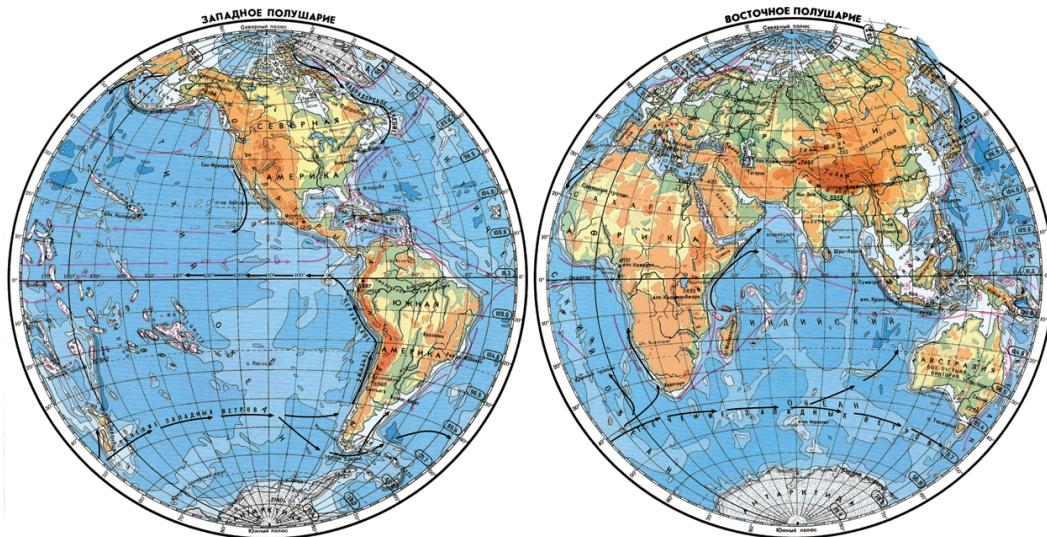

оқ
кор

Одамни ҳар доим қизиқувчанлик ҳаракатга келтирган. Минг йил аввал кашшофлар ўрганилмаган ерларнинг ичкари ва яна ичкарисига кириб борар эканлар, илк хариталарни яратдилар.

Жўғрофий харита – бу Ер юзининг текисликдаги шартли тасвири.

Хозирги жўғрофий хариталар турли тумандир. Табиий ва сиёсий хариталар бор. Баъзи хариталарда бутун Ер юзи кўрсатилган, бошқаларида эса – фақат унинг бир қисми.

Олимлар глобусни шартли равишда иккига бўлиб кесишиди ва уни харитага кўчиришди. Ғарбий ва Шарқий ярим шарлар харитаси ҳосил бўлди. Унда бутун ер шарининг сиртини кўриш мумкин.

Глобус билан ярим шарлар харитасини қиёсланг. Қандай умумийлик топдингиз, қандай – фарқларни? Сизнинг назарингизда уларнинг қайси биридан фойдаланиш қулайроқ?

Қўшимча маълумот. Глобусда Ернинг шарсимонлиги сақланиб қолади. Ер юзасидаги барча фигуralарнинг шакллари ўзгариб кетмайди. Лекин глобуснинг бир камчилиги бор: у фақат майда масштабда кўрсатилади.

Харитадан (97-бет) материклар(қитъа) ва уммонларни кўрсатинг.

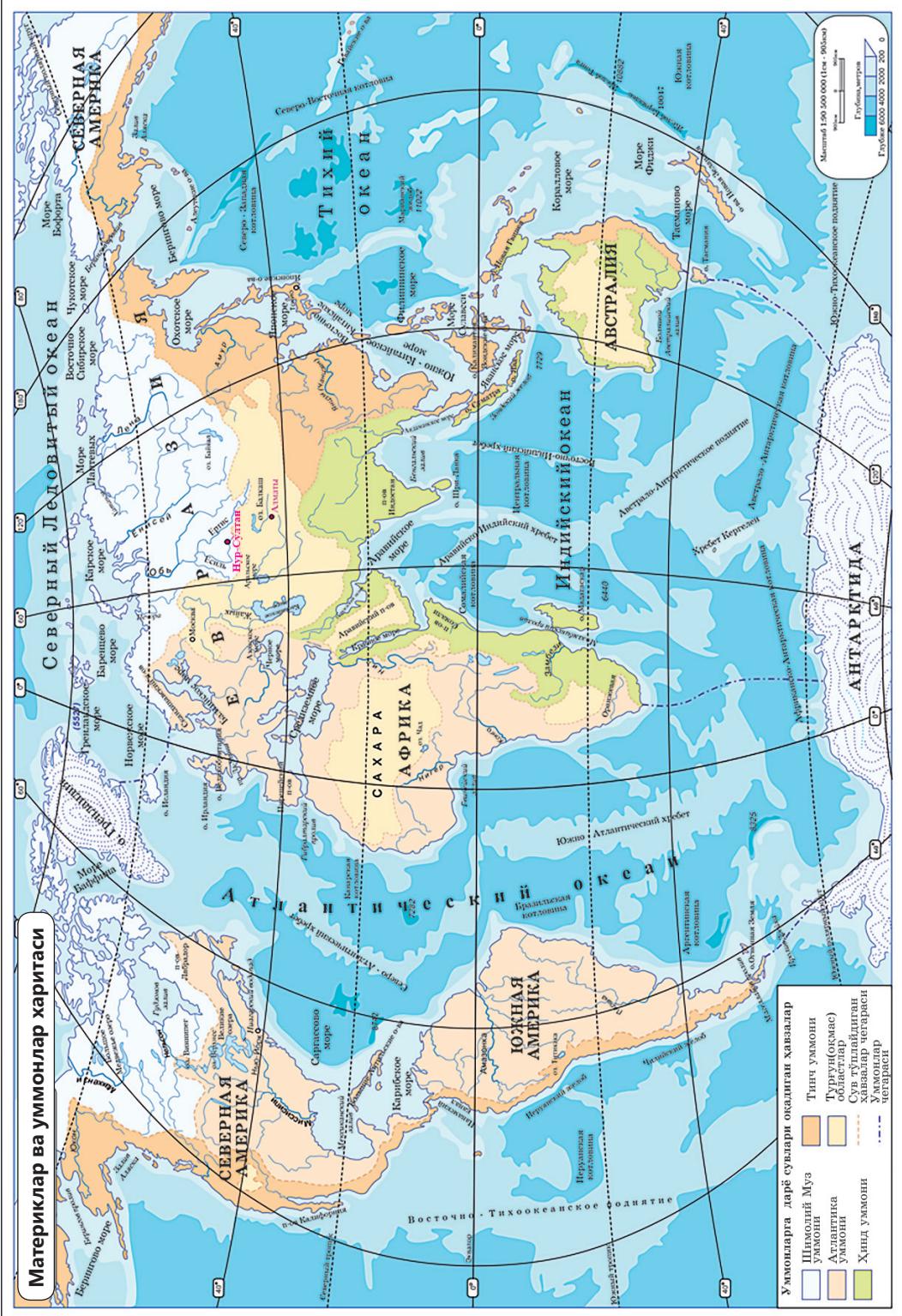
Уммон – материкларни ўраб олган ёки материклар орасида жойлашган сув майдони.

Бизнинг Ерда уммонлар – тўртта:
ҲИНД уммони – дунёда энг шўр,
АТЛАНТИКА сельди-ла машҳур,
МУЗ уммони муз остида ухлар,
Лекин асло тинч эмас ТИНЧ уммони –
Балки асов, чуқур ва энг буюги!

Материк (қитъа) – ҳар томондан сув билан ўралган қуруқликнинг катта қисми.

Материалдар ва уммоңлар харитаси

Дунёда ороллар күп, сон-саноғи йўқ унинг...
Катта материклар-чи, олтитадир атиги:
АФРИКА, АМЕРИКА (Жанубий ва Шимолий),
АВСТРАЛИЯ, ЕВРООСИЁ, АНТАРКТИДА (у қорли).

- Глобус ва хариталар нима учун керак?
- Қайси касб әгалариға харита зарур?
- Кундалик ҳаётда харита керак бўладими?

Қозоғистон жойлашган материкли топинг ва номини айтинг. Глобус ёки ярим шарлар харитасидан бошқа қитъага (Шимолий Америка-га, Африкага) саёҳат қилганда, йўлда сизга қандай материклар ва уммонлар учрашини аниқланг. У ерларга қандай транспорт турида етиб оласиз? Нима учун?

1. "Мен глобусга қараб Ерни қай ҳолатда кўраман?" мавзусида кичик ҳикоя ёзинг.
2. Қўл остида бор материаллардан глобус қилишга ҳаракат қилинг. Материклар ва уммонларни чизинг ва тагига номларини ёзиб қўйинг.

25

дарс

Глобус ва харита билимнан ишлаймиз

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– хариталар ва глобусда даражалар түрининг нима учун кераклигини.

ЎРГАНАМИЗ:

– хариталар ва глобусдан параллель ва меридианларни кўрсатишни.

меридиан

параллель

экватор

меридиан

параллель

экватор

meridian

parallel

equator

меридиан

параллель

экватор

Кўрамиз ва ўйлаймиз

“Ернинг коинотдан кўриниши завқ уйғотади. Бу мовий сайёра ўзининг жонли иссиқлиги ва ёруғлиги билан ҳайратда қолдиради”. Қозоғистоннинг 2-рақамли фазогири Талғат Мусабаев сайёрамизни коинотдан шундай кўрган.

Ернинг коинотдан кўриниши билан глобусни таққосланг.
Ўхшаш ва фарқли томонларини нимада кўряпсиз?

Ернинг коинотдан кўриниши

Глобус

Меридианлар

Параллеллар

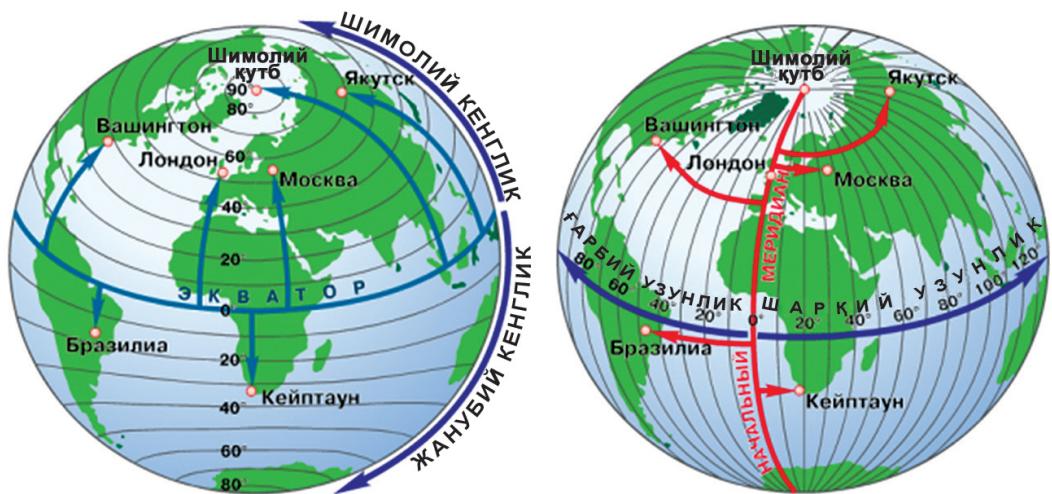
Ернинг моделини чизиқларнинг ингичка тўри қоплаб туради.

Глобуснинг ўртасидан ётиқ (горизонтал) мовий чизиқ кесиб ўтади. У *экватор* деб аталади. Экватор Ерни Шимолий ва Жанубий яримшарларга бўлади. Ерда табиатан бундай чизиқ йўқ. Уни математик равишда ҳисоблаб чиқишиган.

Ернинг Шимолий қутбини Жанубий билан бирлаштирадиган доиравий чизиқлар *меридианлар* дейилади. Меридианларга асосланиб маршрутни – шимол, жанубни кўрсатишиади. Бу чизиқлар бир хил узунликда бўлади.

Бундай чизиқнинг ҳар қайсиси бўйлаб хаёлан саёҳат қилсангиз, албатта ё Ернинг энг шимолий нуқтаси – Шимолий қутбда ёки энг жануби – Жанубий қутбда бўлиб қоласиз.

Экватордан бир хил масофада ўтказилган Ер юзасидаги хаёлий чизиқлар – булар *параллеллар*. Параллелга асосланиб маршрутлар – ғарб, шарқ кўрсатилади.

Глобус ва хариталарга ўтказилган меридианлар ва параллеллар *даража тўрини* ташкил қилади. Унга қараб Ердаги ҳар бир пунктнинг аниқ ўрни топилади.

Харита билан ишлаймиз

Харитадан экватор, меридианлар, параллеллар, Шимолий ва Жанубий қутбни топиб күрсатинг.

Жуфтликда ишлаб, саволларга жавоб беринг: "Нима учун Ерни түрга жойлаштиришган?" сизга бу шеър ёрдам беради.

Харита ва глобусда улкан Ер сайёраси:
Дарёлар-у тоғлар, текисликлар, денгизлар.
"Объект" деб аталибди харитадаги нұқта –
Одамлар киритибди унга шундай тушунча.
Буни билмоқ ўта мұхим ҳар кимга,
Ҳар бир нұқта ўз үйига әгадир.
Уни излаш учун бутун дунёдан
Унга қават, хонадон күрсатилған.
Болаларга манзил топиш бўлар анча муракаб,
Координаталар изидан йўл олишмаса агар.
Қаватга кенглик деб ном берилибди.
Хонадон-чи – узунлик дея аталар.
Сирли калит бу уйга қандай топилар?
Харита ва глобус буни ўргатар.
Фақат озроқ эслаш қолади бизга,
Қайси йўллар олиб борар ҳар бир нұқтага.
Йўллар ўзаро кесишган замон
Изланған нұқта ҳам топилар шу он.

Кенглик ва узунлик жўғрофий координаталар дейилади.

Жўғрофий координаталар – Ердаги объект қаерда жойлашганигини кўрсатадиган сонлардир.

Қозоғистоннинг табиий харитасидан (40-бет) Нур-Султан ва Алмати шаҳарларининг жўғрофий координаталарини аниқлашга уриниб кўринг.

26. Топшириқлар калейдоскопи

I. Берилган сўзлардан “Иқлим ва унинг асосий белгилари” занжирини тузинг.

ҳаво массаларининг ҳаракати

Иқлим

қум бўронлари

шамол

ёғинлар

ҳароратнинг мавсумий ўзгариши

қуёш нурларининг ерга оғиш бурчаги

II. Расмлар асосида сув тошқини юз беришига олиб келиши мумкин бўлган сабабларни топинг ва тасвирланг.

III. “Сўз қўшинг”.

Глобус – бу Ернинг _____. У _____ га ўхшайди. Унда материклар, уммонлар, денгизларнинг қандай жойлашганлиги яхши кўринади. Қутбларни бирлаштирган чизиқлар _____ дейилади, уларнинг бири анча тўқ рангда. У глобусни икки қисмга: _____ ва _____ яримшарларга бўлади. Экваторга параллель жойлашган чизиқлар _____ дейилади. Жўғрофий координаталар деб _____ ва _____ айтилади.

Сўзлар-ёрдамчилар: модель, шар, меридианлар, Ғарбий, Шарқий, параллеллар, кенглиги, узунлиги.

IV. Ребусни ечинг ва бу предметлар қандай хавф туфдиришини тушуниринг.

ГУЛ + ГЎШТ + КУРТ

АГДАСА + МОЛ

РОЗИК + 7 + КАФТ

КАЙИШ + ИФ + ОК + СУВОК

ЖИҲАЧИ

V. Жавобларнинг берилган вариантидан тўғрисини танланг.

1. Транспорт воситалари йўлнинг қайси қисмида ҳаракатланиди?
2. Шаҳарда пиёдаларга қаердан юришга рухсат берилган?
3. Қишлоқ жойдаги пиёдалар тротуар бўлмаган ҳолатда йўлнинг қайси қисмида юришлари керак?
4. Йўл ҳаракати иштирокчиларининг барчаси қандай механизма бўйсунишади?
5. “Йўл ҳаракати қоидалари” кимлар учун оммалашади?

Жавоблар вариантлари: 1. Пиёда. 2. Ҳайдовчи. 3. Йўл чети. 4. Тротуар. 5. Транспорт воситалари. 6. Йўл ҳаракати қоидалари. 7. Ўтиш қисми. 8. Пиёдалар ўтиш жойи. 9. Светофор. 10. Тартибга соловчи.

VII. КОИНОТГА САЁХАТ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари ҳақида билиб оламиз;
- Тоқтар Аубакировнинг коинотни ўзлаштиришга қўшган ҳиссаси билан танишамиз;
- Мамлакатимизнинг дунё саҳнасидаги ўрнини аниқлаймиз;
- Келажак мактабининг моделини тузамиз;
- “Орзумиз сари беш қадам” йўлкўрсаткичини ишлаб чиқамиз;
- Қозоғистоннинг дунё саҳнасидаги ўрни ҳақида кластер тўлдирамиз;
- Қозоғистон фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида коллаж жиҳозлаймиз.

27

дарс

Қозоғистоннинг таълимдаги ютуқлари

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– мамлакатимизда таълимнинг ривожланиши ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– келажак мактаби моделини тузишни.

институт

университет

гимназия

лицей

колледж

институт

университет

гимназия

лицей

колледж

institute

university

gimnasium

lyceum

college

институт

университет

гимназия

лицей

коллеж

Расмни қўринг. Унда ғайриоддий нимани қўраётганингизни тушунтиринг.

Сиз мактаб дафтарига энгашган катта ёшли одамларни кўряпсиз. Нима деб ўйлайсиз, улар нима билан банд?

XX аср бошларида мамлакатда саводсиз одамлар кўп эди, шу жумладан катта ёшлилар орасида ҳам. Совет давлати катта ёшли аҳолининг саводсизлигига қарши кураш бошлади. Шаҳар ва қишлоқларда ликбез (ликвидации безграмотнос-

ти – саводсизликни тугатиши) пунктлари очилди. Огулларга оммавий маданий юриш эълон қилинди. “Қизил ўтовлар” иш олиб борди, уларда минглаб катта ёшли одамлар таълим олдилар.

Абай номидагы Қозоқ миллий педагогика университеті

нече йилдан сўнг унга Абай номи берилди.

50-йилларда умумий саккиз йиллик таълим жорий қилинди, кейин – Умумий ўн йиллик таълим. 80-йилларда ўрта мактаб 11 йиллик бўлди. Мактабларда меҳнат таълимига катта эътибор қаратилди.

Ота-онангиз бошланғич мактабда нимани ва қандай ўқишганини билиб олинг.

Яқинларингиздан уларнинг бошланғич мактабда ўқиганлари ҳақида сўранг. Уларда қандай ўқув предметлари бўлганлигини билинг. Уларни ҳозирги ўқув предметлари ва дарсликлари билан қиёсланг. Хулоса чиқаринг.

Мустақиллик йилларида Қозоғистонда таълим соҳасида кўп ишлар қилинди. 1991 йилдан бошлаб гимназия, лицей, колледжлар пайдо бўлди. Иқтидорли болалар учун вилоят марказларида мактаб-интернатлар очилди. Мактаблар компьютерлар билан таъминланди, Интернетга уланди.

1993 йилда мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Н.А. Назарбаев халқаро “Болашақ” стипендиясини тасдиқла-

ди. Минглаб ёш мутахассислар дунёning энг яхши университетларида таълим олишди.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТИПЕНДИЯСЫ

БОЛАШАК
МЕЖДУНАРОДНАЯ СТИПЕНДИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Республиканинг үзида интеллектуал мактаблар тизими – НИШ (НИМ) ташкил қилинди, ўта юқори савиядаги университетлар очилди.

Мамлакатда мактаб таълими ўзгаряпти.

Хозир мактаб ўқувчиларни ҳаётга – жамоада ишлай олишга, турли ҳаёттеги вазиятларда түғри йўл тутишга, учта тилда мулоқотда бўла олишга тайёрлайпти. Маълумотларни ўзлари излашлари ва турли манбалардан топишлари муҳим.

Дарсда ишнинг қайси шакли бу масалаларни бажаришда ёрдам берини ўйлаб кўринг.

Мамлакатимизда таълим юз йил ичида анча илгарилаб кетди. Ҳаммаси катталар ўқиши ва ёзишни ўрганган “қизил ўтовлар”дан бошланди. Бугун эса гимназия ва лицейларга интеллектуал, мактабларга ўтилди.
Сизнингча, бундай ўзгаришларга нима сабаб бўлди?

Олдингизда иккита формула:

- 1) “Бутун ҳаёт давомида таълим олиш”.
- 2) “Биргина таълим бутун умрга”.

Фикр алмашинг, қайси формула кўпроқ XX аср учун мос келади, қайсиниси – XXI аср учун? Нима учун?

Гуруҳларда ишлаб, XXI аср мактаби моделини яратишга ҳаракат қилинг. Сиз 50 йилдан кейинги мактабни: бинони, синф хоналарининг жиҳозланишини, ўрганиладиган предметларни қандай тасаввур қиласиз? Бу мактабнинг ўқувчиларини қай ҳолда кўрасиз?

28

дарс

Тоқтар Аубакиров – бириңчи қозоқ фазогири

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– Тоқтар Аубакировнинг мамлакатнинг ривожланишига қўшган ҳиссаси.

космос

космодром

сверхзвуковой самолёт

ғарыш

ғарыш айлағы

дыбысташ жүйрік ұшақ

space

spaceport

supersonic aircraft

коинот

космодром

төвушдан тез самолёт

Ўйлаймиз, фикр юритамиз

Нима учун одамлар юлдузларга интилишади?

Бу Олжас Сулеймановнинг “Ер, одамга таъзим қил!” поэмасидан олинган сатрдир.

Бу саволга сиз қандай жавоб берган бўлардингиз?

Юрий Гагарин

Осмон ҳар доим одамни ўзига жалб қилган. У узоқ вақт коинотга кўтарилишни орзу қилган. Фақатгина XX аср ўрталарида бу орзу амалга ошди. 1961 йил 12 апрелда Юрий Гагарин одамлар учун коинотга йўл очди.

Гагариндан кейин юзлаб ерликлар коинотда бўлиб қайтишди. Уларнинг ичida қозоқ халқининг ўғлонлари Тоқтар Аубакиров, Талғат Мусабаев, Айдин Айимбетовлар бор эди.

Тоқтар Аубакировнинг ҳаёти – ўз олдига мақсад қўйган одамнинг кўп нарсага эриша олишининг ёрқин намунаси. Тоқтар болалиқдан учувчи бўлишни орзу қилди. Унинг учун Талғат Бигельдинов ва Нуркен Абдиров идеал эдилар. Тоқтар орзуси ортидан дунёning нариги чеккасига боришга ҳам тайёр эди.

Тоқтар Аубакиров

Талғат Мұсабаев

Айдин Айимбетов

У 15 ёшида парашют секциясига ёзилди ва парашютта сакради. 16 ёшида Қарағанды аэроклубининг ёзги секциясида шуғулланди. 1965 йил июнь кунларида у илк бор самолётда мустақил самога күтарили. Унинг вужудини қувонч қоплади: “Мен учяпман, учяпман – менинг қанотларим бор!”

1969 йил у Армавир олий ҳарбий авиация билим юртини битирди. 10 йил үтиб Москва авиация институтида ўқишини якунлади. Тоқтар Аубакиров синовчи-учувчи бўлди. У кўплаб самолётларни синовдан ўtkазди, товушдан тез учадиган самолётларда парвоз қилди. Тоқтар дунёning энг яхши синовчи-учувчилари ўntалигига кирди.

1991 йилда у Юрий Гагарин номидаги фазогирлар тайёрлаш Марказида шуғулланишни бошлади. 1991 йил 2 октябрда Тоқтар Аубакиров “Союз” фазо кемаси экипажи таркибида фазога йўл олди. У фазога Совет Иттифоқи Қаҳрамони сифатида парвоз қилди. Бу олий унвонга у 1988 йили янги авиация техникасини синовдан ўtkазишда кўрсатган мардлик ва қаҳрамонлиги учун сазовор бўлди.

**Халқаро экипаж
таркибида:**
Тоқтар Аубакиров,
Александр Волков
ва австриялик
фазогир
Франц Фибек

Тоқтар Аубакиров ҳикоя қилади: “Мен фазога шұхрат қозониш учун парвоз қилмадим. Мен менинг халқым унинг коинотда бүлган вакиili борлигидан фахрланишини хоҳладим. Кема стартда турғанида ва “Ишга!” (“Пуск!”) буйруғи берилганды, мен: “Сен учун, менинг халқым, ҳамма нарасага тайёрман!” – дедим.

Бу эпизоддан Тоқтар ҳақида қандай янгилик билиб олдингиз?

Мамлакатимиз ҳудудидаги Қызылорда вилоятида Бойкүнғир космодроми жойлашган. Инсоннинг коинотга парвози айнан шу ердан амалга оширилган. Бу ердан фазовий кемалар ва ернинг сунъий йўлдошлари старт олишган.

Коинотни ўзлаштириш Қозоғистоннинг ривожланишида муҳим ўрин эгаллайди. У республиканинг дунё фазовий мамлакатлари қаторига киришига имкон беради.

Жуфтликларда ишлаб, Тоқтар Аубакировнинг сизни ўзига жалб қилган инсоний фазилатларини айтинг. Унга қайси жиҳатдан ўхашни хоҳлардингиз? Нима учунлигини тушуниринг.

- Одамнинг орзузи сари олган йўлини баланд тоғнинг чўққисига чиқиши билан таққослаш мумкин. Тоқтар ўз орзузи йўлида қандай қадам ташлади? Чизма (расм) кўринишида Тоқтар Аубакиров таржимаи ҳолининг босқичларини тасвирланг.
- Сизнинг ҳам келажакда ким бўлишингиз ҳақида орзуларингиз бор. “Орзу сари беш қадам” йўлкўрсаткичини тузинг. Мақсадингиз томон кўтариладиган зиналарни аниқланг. Нимани ўрганишингиз керак, ўзингизда қандай фазилатларни шакллантиришингиз лозим?
- Юлдузли осмон ўзига тортади, жалб қилади. Коинотдан Еримизнинг кўриниши жуда гўзал. Лекин одамлар коинотта ажойиб пейзажлардан завқланиш учун парвоз қилишмайди. Нима деб ўйлайсиз, нима сабабдан одамлар коинотни ўрганишади ва ўзлаштиришади?

Билиб олинг, юртдошларингиз ичида фазогирлар борми? Улар ҳақида маълумот тайёрланг.

29

дарс

Жаңон сақнасида Қозоғистоннинг тутган ўрни

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

- Қозоғистоннинг дунё сақнасидаги ўрни ҳақида.

ҮРГАНАМИЗ:

- мамлакатимизнинг тинчликсеварлик рамзини яратишни.

внешняя политика

приоритет

ядерное оружие

сыртқы саясат

басымдылық

ядролық қару

foreign policy

priority

nuclear weapon

ташқи сиёсат

устунлик

ядровий қурол

Кўрамиз ва ўйлаймиз

Глобусдан Евроосиё материgidаги Қозоғистоннинг ўрнини кўринг. Бизнинг республикамиз қулай жўғрофий ўринни эгаллаган. Қандай ўйлайсиз, Қозоғистоннинг жойлашган ўрнининг афзаллиги нимада?

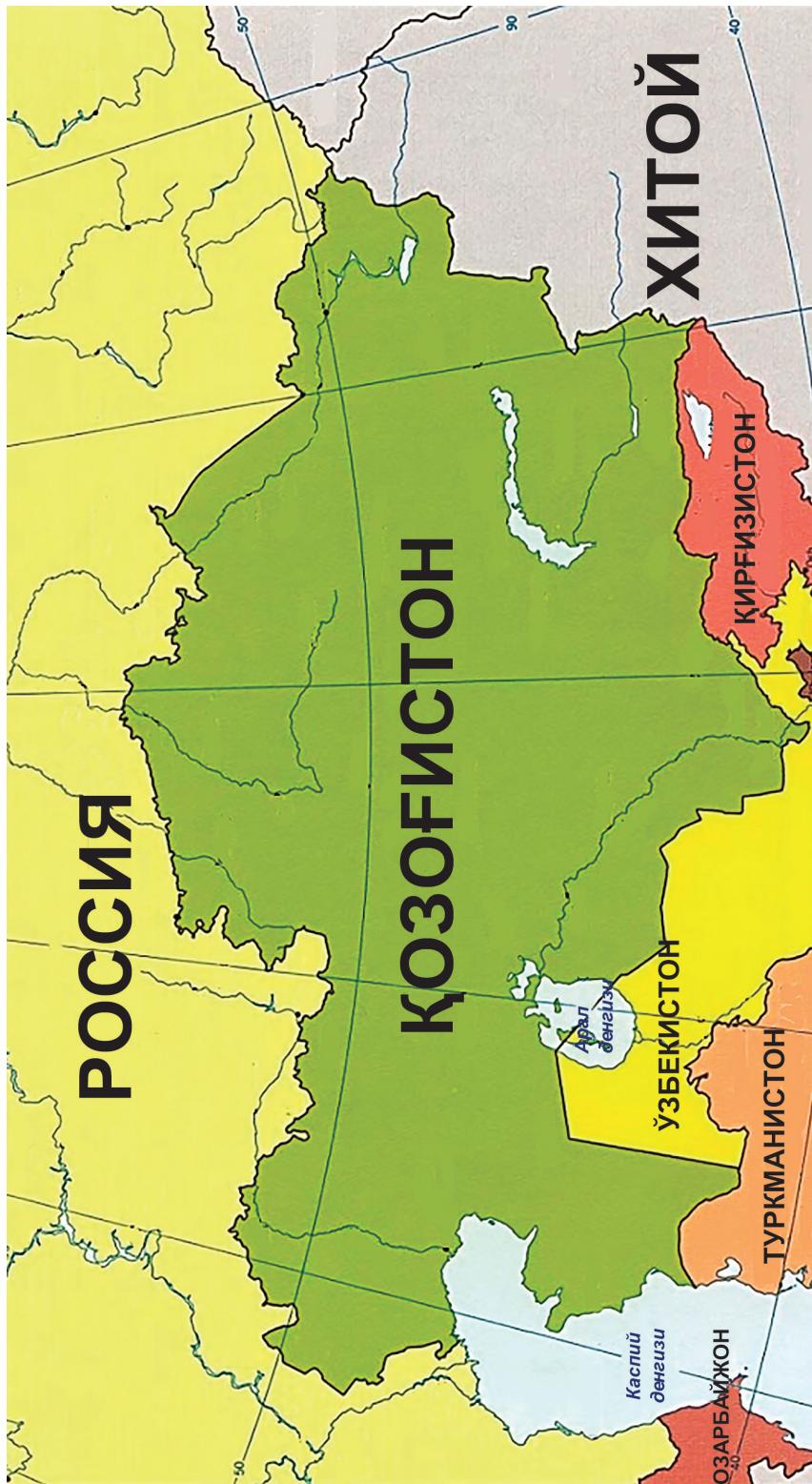
Қозоғистон Евроосиёнинг марказида жойлашган. Бизнинг мамлакатимиз орқали муҳим автомобиль ва темир йўллари, ҳаво йўллари ўтади.

Ҳар қандай мамлакатнинг ташқи сиёсати унинг жўғрофий ўрни ва атроф муҳитига боғлиқ бўлади. Мамлакатлар биринчи навбатда ўзининг энг яқин қўшнилари билан муносабатларни яхшилайди.

Дунёнинг сиёсий харитасидан (112-бет) Қозоғистоннинг қайси давлатлар билан чегарадош эканлигини топинг.

Дунёнинг сиёсий харитаси

“Қозоғистон ташқи сиёсатининг устунликлари” чизмасини кўринг. Доира ичидагунё маълакатлари кўрсатилган. Қозоғистон биринчи навбатда қайси маълакатлар билан муносабатларини ривожлантиришини чизма асосида муҳокама қилинг. Нима учунлигини тушунтиринг. Жавобларингизни асослаш учун дунёning сиёсий ҳаритасидан фойдаланинг.

Қозоғистон Россия билан мустаҳкам алоқаларга эга. Маълакатларни умумий тарих, узун чегара (7500 минг километрдан ортиқ), иқтисодий ва маданий алоқалар бирлаштириб туради.

СССР тарқалиб кетганидан сўнг 1991 йилда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) вужудга келди. Қозоғистон ўзининг энг яқин жанубий қўшнилари: Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон ва бошқа МДҲ давлатлари билан ҳамкорлик қиласди.

Хитой билан мустаҳкам алоқалар ривожланмоқда. Хитой савдо-сотиқ бўйича Россиядан кейинги иккинчи ўринни эгаллади.

Қозоғистон дунёning етакчи давлатлари: АҚШ, Франция, Германия ва бошқалар билан алоқани ушлаб турибди.

Дунёда содир бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиш учун телевизорда берилётган кўрсатувларни кўриш керак. Сўнгги янгиликлар дастуридан мамлакатимизнинг бошқа давлатлар билан дўстона алоқаларининг ривожланиши ҳақида нималарни билиб олдингиз? Мисоллар келтиринг.

Қозоғистоннинг дунё саҳнасидаги ўрни йилдан йилга ортиб боряпти. Мамлакатимиз 70та халқаро ташкилотнинг фаол аъзосидир. 1992 йилнинг 2 мартадан бошлаб Қозоғистон БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. БМТ га 193 мамлакат-иштирокчилар киради. Қозоғистон ўзаро тенглик ва ҳамжиҳатлиқда яшаётган турли этнослар дўстлигининг намунаси ҳисобланади.

Бизнинг мамлакатимизни сайёрада ядроий қуролсиз тинчликка интилаётгани учун ҳам қадрлашади. 2016 йилда Қозоғистоннинг Биринчи Президенти Н. Назарбаев “Тинчлик. XXI аср” Манифести билан чиқиш қилди.

Мазкур Манифестда у ядро қуролидан ва урушдан воз кечишга даъват қиласи. Биринчи Президент Н. Назарбаев ташаббуси билан 29 август Халқаро ядро синовларига қарши ҳаракат куни деб эълон қилинди.

Қозоғистоннинг дунё саҳнасида обрўси ортаётганини Астанада “ЭКСПО-2017” кўргазмасининг ўтказилиши кўрсатиб туриди. Кўргазма мавзуси – “Келажак энергияси” – ўта аҳамиятли. У шамол, қуёш, сув, коинот энергиясидан фойдаланиш масалаларига тўхталади. ЭКСПО-2017да жаҳоннинг 100 та давлати ва 10 дан ортиқ ташкилотлар иштирок этди.

Сиз “ЭКСПО-2017” кўргазмасининг иштирокчиси бўлганмисиз? Бу кўргазмада кўрганларингиздан олган таассуротларингизни синфдошларингиз билан ўртоқлашинг.

Қозоғистоннинг дунё саҳнасидаги обрўси ортаётганини тасдиқловчи далилларга мисоллар келтиринг.
– “Менинг Қозоғистоним дунё саҳнасида” кластерини тузинг.
– мамлакатимизнинг тинчликсеварлик сиёсатини акс этирувчи рамз ўйлаб топинг.

30

дарс

Менинг ҳуқуқ ва мажбуриятларим

ҮРГАНАМИЗ::

– Конституциянинг аҳамияти ҳақида холоса қилишни.

БИЛИБ ОЛАМИЗ::

– Қозоғистон фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида.

Конституция

права человека

обязанности

дискриминация

Конституция

адам құқығы

міндеттер

кемсітушілік

Constitution

human rights

duties

discrimination

Конституция

инсон ҳуқуқи

мажбурият

камситиш

Конституция сүзини әшитганингизда, нимани тасаввур қиласиз?

Сиз – Қозоғистон фуқаросисиз. Қозоғистон Республикаси Конституциясида мамлакатимиз фуқароларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ёзилган.

Баъзи ҳуқуқларингиз билан танишиб ултурғансиз.

Расмларни күриб чиқынг ва уларни айтинг.

Инсон ҳуқуқлари ва әркинликлари билан танишишни үз Конституциямиздан давом эттирамиз.

12-модда. Барча одамлар эркин ва хуқуқда тенг туғиладилар. Булар барчага туғилған вақтидан бошлаб тегишли бўлади.

15-модда. Барча одамлар яшаш хуқуқига эгадирлар. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан одамни яшашдан маҳрум қилишга ҳақли эмас.

19-модда. Маданият соҳасида одамнинг хуқуқи. У она тили ва маданиятидан фойдаланиш хуқуқини, муомала, тарбия, таълим ва ижод тилини танлаш эркинлигини ўз ичига олади.

20-модда. Сўз ва ижод эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким ўз ғояси ва фикрини эркин баён қилиш хуқуқига эга.

25-модда. Тураг жой дахлсиз. Бу истиқомат қилаётган одамларнинг ихтиёрига қарши тураг жойга кириш тақиқланишини англаради. Тураг жойга киришга қонунда белгиланган ҳолатлардагина йўл қўйилади.

26-модда (1-банд). Қозоғистон Республикаси фуқаролари қонун йўли билан ортирган мол-мулкка хусусий мулк сифатида эгалик қила олади.

26-модда (4-банд). Ҳар ким тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ҳуқуқига эга. Бу бизнес-фирма очиб ёки якка тартибда товар ишлаб чиқариш ёки хизмат күрсатиш билан шуғулланиш мумкинлигини английатади.

32-модда. Қозоғистон Республикаси фуқаролари тинчлик билан йиғилишга, мажлис, митинг ва на мойишлар үтказиш ҳуқуқига эга.

33-моддага асосан 18 ёшдан бошлаб давлат ишларининг бошқарувида иштирок этишимиз мумкин. Қозоғистон фуқаролари мамлакат президентини ва давлат органлари депутатларини сайлашади. Мамлакатимизнинг исталган фуқароси давлат лавозимларига сайланиш ҳуқуқига эга.

ҚР Конституциясида ҳамма қонун ва суд олдида тенг эканлиги айтилган.

14-модда. Ҳеч ким келиб чиқиши, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, эътиқоди ва бошқа ҳар қандай ҳолат бўйича қандай бўлмасин камситилишга учраши мумкин эмас.

ҚР Конституциясининг бу моддасини қандай англағанингизни тушунитиринг.

Конституцияда ҳуқуқлардан ташқари барча Қозоғистон фуқаролари бажариши шарт бўлган мажбуриятлар ёзиб қўйилган.

Жуфтликларда ишлаб, расмларни кўриб чиқинг ва ўзингизнинг энг муҳим мажбуриятларингизни айтинг.

Ҳуқуқ ва эркинлигини ҳурмат қилиш ...

Ҳимоя қилиш

Риоя қилиш

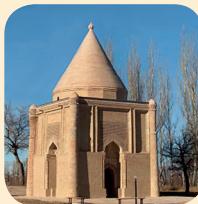
Қозоғистон фуқароларининг мажбурияти

Ҳурмат қилиш

Асраб-авайлаш

Сақлаш

“Эстафета” ўйини

Қозоғистон фуқароси сифатида сиз эга бўлган ҳуқуқларни галма-галдан айтинг. Рўйхатга дарсда билиб олган ҳуқуқларни ҳам киритинг. Жавобингизда қўйидагича сўзларни ишлатинг: “Мен ... ҳуқуқига эгаман”.

Қуидаги ғапни қандай англашингизни партадошингизга тушунтириңг: “Мажбуриятсиз ҳуқук йўқ, ҳуқуқсиз мажбурият йўқ”. Партадошингизнинг тушунтиришини эшиting.

- Қозоғистон фуқароларининг ҳуқук ва мажбуриятлари ҳақида коллаж тузинг.
- Конституциянинг жамиятимиз ҳётидаги аҳамияти тўғрисида синквейн ўйлаб топинг.

Тасаввур қилинг, сизни парламентга депутат қилиб сайлашди. Қандай қонун қабул қилинишини таклиф қилган бўлардингиз?

VIII. КЕЛАЖАККА САЁХАТ

БУ БЎЛИМДА БИЗ:

- она ўлкамиз ва мамлакат бўйлаб сайёхлик маршрутларини ишлаб чиқамиз;
- ҳаётимизнинг турли соҳаларидағи техника тараққиётининг намуналарини кўриб чиқамиз;
- техника тараққиётининг одамларга қандай таъсир кўрсатишини муҳокама қиласиз;
- бренд нималигини билиб оламиз ва Қозоғистоннинг миллий брендини яратамиз.

31 дарс

Мен сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқаман

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– сайёҳлик маршрути ҳақида.

ЎРГАНАМИЗ:

– Қозоғистон ва Астана бўйлаб сайёҳлик маршрутини яратишни.

маршрут

бағыт, бағдар

route

маршрут

Ёз яқинлашяпти. Сиз дўстларингиз билан мамлакатимизнинг маданияти ва тарихи ҳақида кўпроқ билиб олишга қарор қилдингиз. Ўйланасиз, нимадан бошлаш, қаерга бориши керак.

Сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқишдан бошланг. “Сайёҳлик маршрути” деган сўзни эшитганингизда, нимани тасаввур қиласиз?

Сайёҳлик маршрутини ишлаб чиқамиз

Бизга керак бўлади:

Нимани ҳисобга олиш керак?

Маршрут
йўналишини

Транспорт
турини

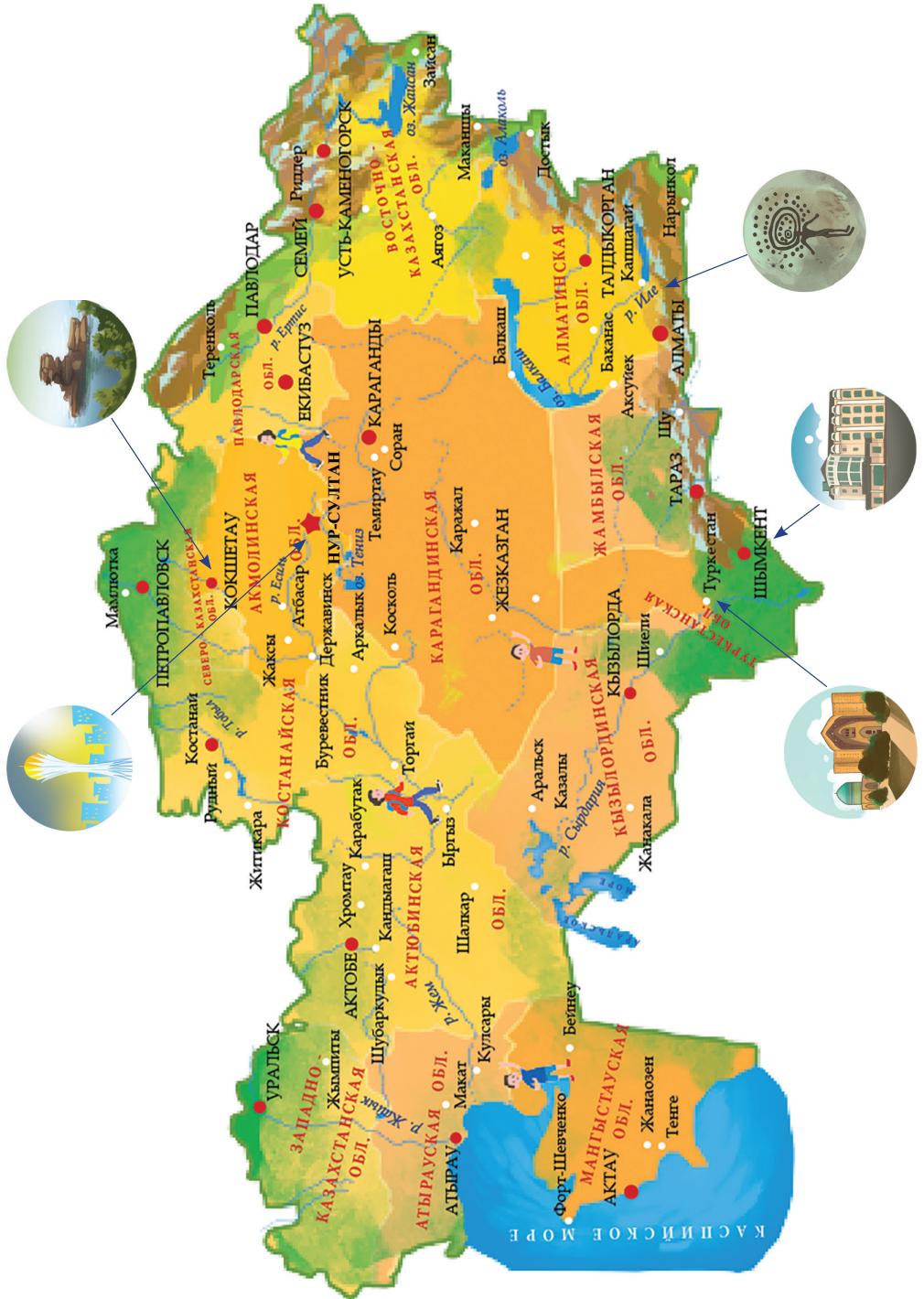
Талаб
қилинадиган вақт

Саёҳат
мақсадлари

Пул
харажатлари

Аввало, саёҳатнинг бошланиш жойи ва охирги нуқтани аниқлаб оламиз. Харитадан бўлишимизни хоҳлаган асосий ерларни белгилаймиз. Биз учун қизиқарли бўлган ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни аниқлаштирамиз.

Қозғыстоннинг дикқатта сазовор жойлари жаритаси

Саёҳатчига эслатма!

Маршрут нафақат саёҳатчиларнинг ўзлари томонидан, балки сайёҳлик фирмалари томонидан ҳам ишлаб чиқилиши мумкин. Бундай ҳолларда иштирокчиларга транспорт ва экскурсия раҳбари тақдим қилинади.

Сайёҳлик маршрути изидан бориб, тарихий ва табиий ёдгорликларни кўриш мумкин.

Ватанимизнинг тарихий ерларига қараб йўл оламиз.

Қозоғистонда ҳар ким учун қимматли бўлган муқаддас жойлар кўп. *Расмларни кўринг ва уларни айтинг.*

Туркистондаги
Хожа Аҳмад Яссавий
мақбараси

Арслонбоб
мақбараси
(Шымкент яқинида)

Бекет Ата ерости масжиди
(Мангистау)

Бу зиёратгоҳлар тарихий ва маданий ёдгорликлар ҳисобланади. Улар сезилмасдан асрлар оша бизни олиб юради.

Охирги гапни қандай тушунасиз?

Ватанимиз жануби бўйлаб сайёҳлик маршрутини кўриб чиқинг. Унинг изидан бориб, сиз тарихий ёдгорликлар билан танишасиз. Уларнинг кўпчилиги бизнинг маънавий қадамжоларимиз ҳисобланади.

Номи	Маршрут	Нимани кўрамиз	Кунларнинг сони	Харажатлар
Қозоғистоннинг муқаддас қадамжолари	Алмати – Тароз – Шимкент – Туркестон – Алмати	Таразда – Айша Биби мақбараси, Арслонбоб мақбараси (Шимкентдан 150 км), Туркестонда – Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси	3 кун	Транспортга (автобус), овқатланиш, экскурсиялар, яшаш

Қозоғистон ва Россия ўртасида туризм соҳасидаги ҳамкорлик кенгаймоқда.

Россияликлар ёзда юртимизга дам олиш учун Бурабай, Балхаш ва Алакол кўлларига, қишида – Алматидаги Шимбулақ тоғ чанғиси курортига ва бошқа жойларга келишади.

Қозоғистонликлар Россиянинг диққатга сазовор табиий ва тарихий жойларига эксперсионистлар уюштиришади.

1. Ватанимиз пойтахти – Нур-Султан бўйлаб сайёхлик маршрути тузинг. Пойтахтнинг сизга маълум диққатга сазовор жойларини эсланг ва маршрут варағига киритинг.
2. "Қозоғистоннинг табиий диққатга сазовор жойлари" сайёхлик маршрутини ишлаб чиқинг.
3. Она юртингиз бўйлаб сайёхлик маршрутини таклиф қилинг.
4. Шаҳарингиз (овул, қишлоқ) диққатга сазовор жойларининг рекламасини яратинг.

Биласизми?

Нур-Султан шаҳрида очиқ осмон остида "Атамекен" музейи бор. Бу Қозоғистоннинг макетли харитаси бўлиб, мамлакатимизни миниатюрада кўрсатади. Бу ерда мамлакатнинг асосий шаҳарлари – Алмати ва Нур-Султан жойлаштирилган. "Жонли" харитада мамлакатнинг 200дан ошиқ диққатга сазовор жойларини кўриш мумкин.

32

дарс

Тош болтадан космик кемагача

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

– техника тараққиёти ҳақида.

ҮРГАНАМИЗ:

– техника тараққиёти одамларнинг ҳаётига қандай таъсир қилишини тушунтириш.

прогресс

техника

авиация

өрлеу

техника

авиация

progress

machinery

aviation

тараққиёт

техника

авиация

Қиёслаймиз

Тош асрида яшаган одам билан замонавий одамни қиёслаймиз. Қадимги одамлар нималар қилишни билганлар? Замонавий одамлар нималарни ясай олади?

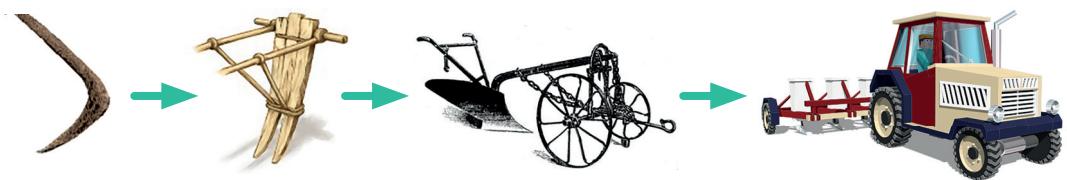
Одам улкан ютуқларга тараққиёт туфайли эришди.

Тараққиёт – бу олға интилиш, ривожланишинг яна-да юқори поғонасига чиқиши.

Ҳар қандай тараққиётнинг асосида инсоннинг билимга интилиши, изланиши ва доимий меҳнати ётибди.

Тош асрида техника тараққиёти жуда секинлик билан борган. Қўпол тош чопқилар ўрнига чақмоқтошдан ишланган пи-чиқ ва болталар келгунича минг йилликлар ўтди. Кўп асрлардан кейин одамлар меҳнат қуролларини бронза ва металдан ясашни ўрганиб олдилар.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат қуроллари тараққиёти қандай рўй берди?

Дастаки сўка Омоч

Гилдиракли плуг

Плугли трактор

Деҳқонлар узоқ вақтгача ерни дастаки сўкада ҳайдаб юмшатганлар. Ҳосил катта бўлмас эди. Кейин одамлар омоч ва темир плугни кашф қилдилар. От қўшиб тортадиган ғилдиракли плугдан кучли тракторга ўтилди. Одамларнинг ҳаёти яхшиланди. Улар янада кўпроқ донли ўсимликлар ва бошқа маҳсулотларни етиштира бошладилар. Бу инсониятни очарчилик хавфидан халос қилди.

Бошқа соҳалардаги тараққиёт намуналарини кўриб чиқамиз.

Одам ерда меҳнат қилган, лекин осмонга кўтарилишни орзу қилган. У бунинг учун учиш аппарати кераклигини тушунган. Илк самолётлардан бирини америкаликлар – ака-ука Райтлар ихтиро қилишган. Уларнинг самолёти 1903 йилда ҳавога кўтарилди. Расмлар бўйича юз йилдан ошиқроқ вақт ичida авиацияда тараққиёт қандай бўлганлигини кузатинг.

Ака-ука Райтлар самолёти (1903)

Биринчи жаҳон уруши давридаги самолёт (1915)

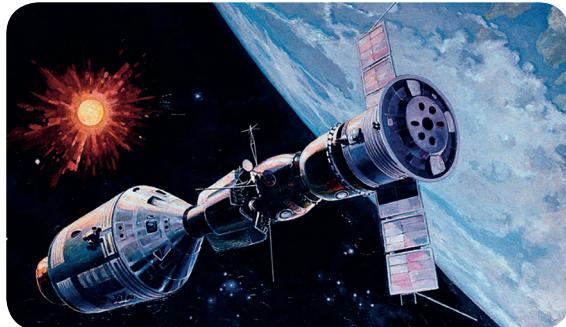

Совет товушдан тез учадиган Ту-144 (1975) самолёти

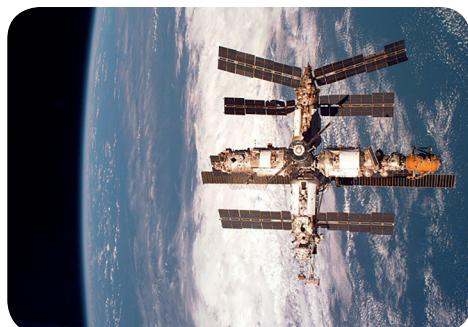

"Эйр Астана" (2018) компаниясининг Боинг-757 самолёти

ХХ аср үртасида көннөт асри бошланди. Ҳозирги кунда көннөтгө фазо кемалари йўл оляпти. Ер орбитасига фазовий станциялар чиқарилмоқда. Уларда дунёning турли мамлакатлари фазогирлари ишлашаپти.

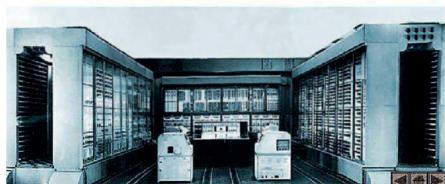
*“Союз” фазо кемаси
(2015)*

*“Мир” орбитал
фазо станцияси*

Шу тариқа инсоният тош болтадан фазо кемасигача узоқ йўлни босиб ўтди.

ХХ аср бошида компьютер ҳақида ҳеч ким эшитмаган, ҳозир эса уларсиз бирор ишни уддалаш қийин. Улар ўтган асрнинг ўрталаридағина пайдо бўлди. Қисқа вақт ичида компьютерларнинг ўзи ҳам таниб бўлмас даражада ўзгарди ва бизнинг ҳаётимизни ҳам жуда ўзгартириб юборди. Расмлар бўйича компьютер технологиялари соҳасидаги тараққиётни кузатинг.

Дастлабки компьютерлар катта бесўнақай бўлган ва бутун залларни эгаллаган (1946–1960).

Компьютерларнинг иккинчи авлоди камроқ жой олган ва кўпроқ ҳисоблаш амалларини баъжарган (1960–1969).

Учинчи авлод компьютерлари анча ихчам ва мукаммал бўлган (1970–1979).

1980 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача 4-авлод компьютерларидан фойдаланилади. Шахсий компьютерлар (ШК) даври бошланди. Компьютерлар ҳар бир уйга кириб борди ва ҳар қандай идоранинг зарурий ажралмас қисмига айланди.

Бизнинг замонимизда техника тараққиёти улкан тезлик билан олға ҳаракат қиляпти.

Тараққиётнинг замонавий формуласи шундай янграйди: “Қанча кўп ихтиро қилинган бўлса, шунча кўп ихтиро қилишади”.

1. Ҳозирги кунда мактаб келажакда яшашга ўргатади. Қандай ўйлайсиз, келажакда ҳаёт тараққиёти ортидан улгуриш учун, дарсларда қандай маҳоратни ўзлаштириш керак?
2. Интернет сўзининг маъносини тушуниринг. Ҳозирги кунда Интернет орқали қандай амалларни бажариш мумкин?

1. Турли манбалардан фойдаланиб, техниканинг турли соҳаларидаги тараққиёт намуналарини келтиринг: транспорт, алоқа, маший техника.
2. Жуфтликларда муҳокама қилинг: “Замонавий техника одамлар ҳаётини енгиллаштирадими ёки янада мураккаб қиласдими?”.

1. Одамнинг ривожланишида муҳим ўрин тутган 5 – 10та ихтиродан иборат рўйхат тузинг. Нима учунлигини тушуниринг.
2. Келажак жамиятини тасвиrlашга ҳаракат қилинг. Яқин 50 йил ичida нима ихтиро қилинишини хаёл қилиб кўринг.

33

дарс

Қозоғистон ва унинг дунёдаги тимсоли

БИЛИБ ОЛАМИЗ:

- “бренд” тушунчасининг маъноси ҳақида.

бренд

бренд

ЎРГАНАМИЗ:

- Қозоғистоннинг миллий брендини тузишни.

brand

бренд

Бренд сўзини эшитишингизга тўғри келганми? Бу сўз қандай маънони англатади?

Бренд – бу танилган ва оммабоп товар ишлаб чиқарган фирма белгиси. *Таниқли фирмаларнинг товар белгиларини кўриб чиқинг. Улардан қайсиниси сизга таниш?*

air astana

Бренд одамлар онги ва юрагида товар ҳақида барқарор тимсол яратади. Тимсол сўзи “кўриниш, предметнинг шакли, ёки унинг тасвири, портрет” деган маъноларни англатади.

Бугун биз Қозоғистон миллий брендини яратишимиз керак бўлади. Бу мамлакатимизнинг эсда қоладиган, таниқли тимсоли бўлади. Қозоғистонликларни дунё саҳнасида танитган мамлакатимизнинг ўзига хос тимсоллари, номлари, дикқатга сазовор нарсаларини эслаймиз.

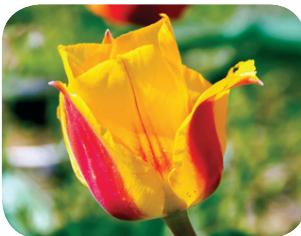
Қозоғистоннинг халқона номи бор – “Ұлы Дала елі” (“Буюк Даشت мамлакати”). Қозоғистоннинг Биринчи Президенти Нұрсултан Назарбаев бу ҳақда Қозоқ хонлигининг 550 йиллиги байрами маросимида әълон қылды”. Биз тарихимизда янги машъал ёқдик, шунинг учун бугун ва ҳар доим бизнинг Қозоғистон – бу Ұлы Дала елі”. Бу Буюк Даشت эли, бутун күпмиллатли ватаннинг бешиги ва уйидир. Диёризмизнинг айнан шундай халқона номи ватанимизнинг бугуни, үтмиши ва келажагини акс эттиради”.

1. Нима деб үйлайсиз, нима сабабдан Биринчи Президент Н.Назарбаев Қозоғистонни “Буюк Даشت мамлакати” деб аташни таклиф қылды?
2. Шоир Олжас Сулейменовда шундай сатрлар бор: “Тоғларни камситмай, даштни улуғлаймиз”. Шоирнинг бу сўзлари мамлакатимизнинг қайси табиий шароити билан боғлиқ?

Мамлакатимиз бугунги кунда нафақат номи билан, балки бошқа тимсоллари билан ҳам дунёга машҳурдир. *Расмларни күринг ва уларни айтинг.*

Бу тасвиrlар мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма томонларини қамраб оладими? Бу тимсоллар қаторини қандай түлдирған бўлардингиз?

1. Гурухларда ишлаб, Қозоғистоннинг миллий брендини яратинг. Бунинг учун сизга дарсларимизда олган билимларингиз асқотади. Зарур бўлганда Интернет материалари ва қўшимча адабиётдан фойдаланинг. Табиат, халқ, маданият, мамлакат ёдгорликлари билан боғлиқ тимсоллар асосида оригинал ва эсда қоларли рамзий ифода ўйлаб топинг. Қисқа ҳикматли сўз – мамлакатимиз ҳақида шиор тузинг.

2. Сиз ўз кичик ватанингизнинг (вилоят, шаҳар, овул, қишлоқ) эсда қоларли брендини (тимсол) тузишингиз мумкин. Бунинг учун яшаш жойингизнинг табиати, унинг одамлари, тарихи ва маданияти ёдгорликлари билан боғлиқ ҳамма нарсани эсланг. Мамлакатнинг жозибадор “ташқи” тимсолини яратиш учун ўз аҳолисининг ўз Ватанига ижобий муносабатлари катта аҳамиятга эга эканлигини ёдда тулинг. Постерда сизнинг диёрга муҳаббат ва ҳурмат ҳисларингизнинг акс этишига ҳаракат қилинг.

34. Топшириқлар калейдоскопи

I. Сана ва воқеаларни таққосланг.

1	1928 йил	A	Қозоғистоннинг БМТга қабул қилиниши
2	1991 йил	B	Қозоғистоннинг мустақилликни қўлга киритиши. Тоқтар Аубакировнинг коинотга парвози
3	1992 йил	C	Астанада "Келажак энергияси" Халқаро кўргазмасининг ўтказилиши
4	2017 йил	D	Абай номидаги Қозоқ педагогика институтининг очилиши

II. Гапларни ўқинг. Уларни жадвалга жойланг.

- Ўз ғоя ва фикрларни эркин билдириш.
- Давлат рамзларини ҳурмат қилиш.
- Тарих ва маданият ёдгорликларини асраш.
- Давлат ишларини бошқариш.
- Мажлислар, митинг ва намойишлар ўтказиш.
- Табиатни сақлаш.

Хуқуқлар	Мажбуриятлар

III. “Қозоғистон дунё харитасида” харитасини күриб чиқинг. Саволларга жавоб беринг.

– Қозоғистон қайси мамлакатлар билан биринчи навбатда муносабатларни ривожлантиради? Нима учун?

– Қозоғистон учун муносабатлар аҳамиятли бўлган Европа, Осиё ва Америка давлатларини айтинг.

– Нима сабабдан бизнинг мамлакатимиз дунё саҳнасида катта обрўга эга?

ГЛОССАРИЙ

Авиация – учувчи аппаратлар, ҳаво флотининг мажмуи.

Аждод – оила, уруғ, қабиланинг ота ёки она чизиғи бўйича ўтмишдоши.

Академия – илмий ташкилот (муассаса, жамият) ёки ўқув юрти.

Балет – асосий ифода воситаси ўзаро чамбарчас боғлиқдаги мусиқа ва рақс бўлган саҳна санъати кўриниши.

Бренд – одамлар онгида аниқ товар ёки компания ҳақида шаклланган тасаввурлар, тимсол, ғоя ва ваъдалар мажмуидир.

Вилоят – қатор мамлакатларда маъмурий-ҳудудий бўлиниш бирлиги.

Геология – Ернинг таркиби, тузилиши ва ривожланишининг қонуниятларини ҳамда унинг сиртини ўрганувчи фан.

Гимназия – асосий фанларни ўргатишга анча чуқур ёндашган мактаб. Гимназиянинг асосий вазифаси шахсни ҳар томонлама ривожлантириш, ўз йўлини топишда ёрдамлашиш, бўлғуси касбни танлашда аниқлик киритишdir.

Глобус – ер шарининг бутун ер юзасини акс эттирган модели.

Даромад – одамнинг ҳар қандай фаолият натижасида олган пул маблағи.

Демократия – олий ҳокимият халқقا тегишли бўлган сиёсий тузум.

Жамият – одамларнинг тарихан ривожланган, уларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондиришни таъминлайдиган, ўзаро алоқаларини ва табиатга муносабатини тартибга соладиган ижтимоий алоқалари шакли.

Жароҳат – ташқи таъсир натижасида юзага келган тўқималар, органлар ёки одамнинг бутун организмининг тўлалигича шикастланиши.

Жароҳатланиш – белгиланган вақтнинг бир қисмида аҳолининг маълум гуруҳида юзага келган жароҳатлар мажмуи.

Жўғрофий объектлар – табиий объектлар (материклар, уммонлар, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар, ороллар, тоғлар, дарёлар, кўллар, музликлар, саҳролар), шунингдек мамлакатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва бошқ.

Жўғрофия – Ернинг табиий шароитларини, унинг аҳолисини, хўжалик ресурсларини ўрганувчи фан.

Иқлим – маълум жой учун хос бўлган кўп йиллик об-ҳаво режими.

Иқтисод – одамларнинг товар ишлаб чиқариш ва хизматлар, уларни айирбошлиш, жамиятда яратилган неъматларни тақсимлаш ва искеъмол қилишни қамраб олган хўжалик фаолияти.

Инсон ҳуқуқлари – давлатнинг ўз фуқароларига нисбатан асосий мажбуриятлари.

Институт – олий ўқув юрти ёки илмий-текшириш ташкилоти.

Ишлаб чиқариш – бирорта маҳсулотни яратиш жараёни.

Йўл ҳаракати қоидалари – транспорт воситалари ҳайдовчилари ва пиёдаларнинг мажбуриятларини тартибга солувчи қоидалар тўплами.

Йўлбошчи – ҳар қандай грухда, жамоада катта, тан олинган обрўга эга ва бошқа одамларга таъсир ўtkаза оладиган, уларни бошқара оладиган одам.

Камситиш – қонунан асоси бўлмаган ҳолда баъзи фуқароларнинг ҳуқуқларини бошқаларига нисбатан чеклаб қўйиш ёки ундан маҳрум қилиш.

Касб – маҳсус тайёргарлик (таълим) олиш жараёнида билим ва малякага эга бўлган одамнинг меҳнат фаолияти тури.

Касбий байрам – тақвимнинг аниқ бир кунида турли касб вакиллари нишонлайдиган байрам.

Катализм (табиий) – кескин бурилиш, вайрон қилувчи ўзгариш, табиатдаги фалокат.

Коинот – борлиқнинг осмон жисмлари атмосферасидан ташқарида жойлашган нисбатан бўш майдони.

Коллеҷ – касб ва ўрта таълим олиш мумкин бўлган ўрта маҳсус ўқув юрти.

Конституция – давлатнинг асосий қонуни.

Космодром – фазо кемаларини, Ернинг сунъий йўлдошларини ва бошқа космик аппаратларни учирish учун иншоотлар ва техник воситалар мажмуи.

Қишлоқ хўжалиги – дехқончилик, далачилик, чорвачилик, ўрмончилик соҳасидаги хўжалик фаолияти.

Қўриқ ер – ҳеч қачон ҳайдалмаган, ишлов берилмаган ер.

Лицей – ўз ўқув дастури бўйича ишлайдиган ўрта умумтаълим ўқув юрти. Лицейларнинг кўпчилик қисми физика-математикага ихтисослаштирилган.

Маданият – одамнинг энг турли-туман қўринишлардаги фаолияти. Бу тушунча турли соҳаларда жуда кўп маъноларни англаради. Масалан, маданият деганда одамга бошқариш таъсирини кўрсатган ҳолда маълум феъл-авторни буюрадиган кодлар (рамз) тўплами тушунилади.

Мажбуриятлар – жамият талабларига кўра ёки ички хоҳишга кўра сўзсиз бажариладиган ҳаракатлар.

Мактаб ўз- ўзини бошқариш – мактабда ҳар бир ўқувчи ўз ўрнини аниқлай оладиган ва ўз қобилияти ва имкониятларини кўрсата оладиган биргаликдаги ва мустақил ҳаёт.

Маршрут – аввалдан белгиланган асосий пунктлар кўрсатилган сафар (қатнаш) йўли.

Масштаб – чизмада тасвириланган предмет ўлчамининг унинг ҳақиқий ўлчамига нисбати.

Материк (қитъа) – қуруқликнинг уммонлар ва денгизлар ўраб турган кенг майдони.

Маъмурий-ҳудудий бирлик – мамлакатнинг бошқариш учун ташкил қилинган ва қонуний ҳуқуқий ҳолат ҳамда номга эга бўлган бир қисми. Маъмурий-ҳудудий бирликка республика аҳамиятидаги шаҳарлар, вилоятлар, туманлар киради.

МДҲ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) – 1991 йилда ташкил қилинган регионал халқаро ташкилот. Илгари ССРИ таркибига кирган давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларини тартибга солиш мақсад қилинган.

Меридианлар – Ер юзасидаги “шимол-жануб” йўналишида бир қутбдан бошқасига ўтадиган тасаввурдаги чизиқлар.

Музей – тарих ва маданият ёдгорликларига оид предметларни ийғиши, ўрганиш, сақлаш ва экспонат қилиш билан шуғулланувчи муассаса.

Об-ҳаво – атмосферанинг маълум жойдаги қисқа муддатли ҳолати (об-ҳаво ҳарорати, булутилиқ, ёғин, шамол билан бирга қўшганда).

Оила – одамларнинг турмушда умумийлик билан, ўзаро маънавий масъулият ва бир-бирига ёрдам бериш билан боғланган никоҳ ёки қариндошликка асосланган бирлашуви.

Оила бюджети – одатда бир ой муддатга жадвал кўринишида тузиладиган оиласининг пул даромадлари ва харажатлари режаси, оиласий даромадлар ва харажатлар баланси.

Олим – махсус таълим олган ва касбига оид илмий фаолият билан шуғулланувчи одам.

Опера – мусиқали драма ёки комедия. Операда матнлар куйланади, қўшиқ ва саҳна ҳаракатлари деярли ҳар доим оркестр мусиқаси жўрлигига бўлади.

Параллеллар – Ер юзасидаги “ғарб-шарқ” йўналишида экваторга параллель ўтадиган тасаввурдаги чизиқлар.

Профилактика – касалликлар ва жароҳатларнинг олдини олишга, хатарлар омиллари ва ривожланишини бартараф қилишга йўналтирилган тадбирлар тизими.

Рангтасвир – қаттиқ ёки қайишқоқ юзага бүёк бериш воситасида томошабоп тимсоллар яратиш билан боғлиқ тасвирий санъат тури.

Рельеф – қаттақ ер сиртидаги, уммонлар ва денгизлар тубидаги кўриниши ва ўлчами бўйича турли-туман бўлган нотекисликлар мажмуи.

Санъат – меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш, хом ашё, материаллар, ёқилғи қазиб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналар (заводлар, комбинатлар, фабрикалар, конлар, шахталар, электростанциялар) мажмуи.

Санъат – борлиқни бадиий тимсолларда ижодий тасвирлаш.

ССРИ (Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи) – 1922 йилдан 1991 йилгача мавжуд бўлган давлат. Тарқаб кетиши пайтида майдони бўйича дунёдаги энг йириги бўлган. ССРИ таркибига 15та республика кирган, шу жумладан Қозоғистон ҳам.

Сув тошиши – қор эриши ва кучли ёмғир натижасида дарёда сув сатҳининг вақтинча тез кўтарилиши.

Сув тошқини – қор эриши ва жала жараёнида дарё, денгиз, кўлларда сув сатҳининг кўтарилиши натижасида жойларнинг кенг қўламда сув босиши.

Сунъий муҳит – одам томонидан яратилган ва ўз ҳолиша табиатда мавжуд бўлмайдиган атроф муҳит қисми.

Табиий ресурслар – жамиятнинг моддий эҳтиёжларини қондириш ёки ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган табиий объектлар.

Тараққиёт – пастдан юқорига қараб ривожланиш, олға ҳаракат.

Ташқи сиёсат – ўз мамлакатининг манфаатлари йўлида бошқа мамлакатлар билан ўзаро муносабат; халқаро ишларда давлатнинг умумий йўналиши.

Техника – одамлар томонидан ишлаб чиқариш ва истеъмол эҳтиёжларини қондириш учун тайёрланган маҳсулотлар, мослама, асбоблар.

Товушдан тез учадиган самолёт – ҳавода товуш тезлигидан тез (товушнинг ҳаводаги тезлиги 330м/с га teng) парвоз қила оладиган учиш аппарати.

Туман – мамлакат ёки катта шаҳар ичидаги маъмурий-худудий бирлик.

Ўлка – баъзи мамлакат ва давлатлардаги маъмурий- худудий бирлик.

Уммон – материклар атрофидан оқиб ўтадиган ёки материклар орасида жойлашган сув майдони.

Университет – кенг йўналишлар доирасида (мутахассислик) таълим тайёргарлигини олиб борадиган олий ўқув юрти. У энг камида етти йўналиш бўйича таълим фаолиятини олиб бориши керак.

Ўсимликшунослик – маданий ўсимликларни етиштириш билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалик соҳаси.

Устунлик (биринчилик) – ниманингdir биринчилиги, муҳимлигиги- ни кўрсатувчи тушунча.

Фан – табиат, жамиятнинг ривожланиш қонунлари ҳақида ва атрофдаги оламга режали таъсир қўрсатиш усуллари тўғрисидаги билимлар тизими.

Хавфсизлик – амалга оширилаётган вақтда кимгадир ёки нимагадир нисбатан негатив оқибатлар (зарар) келтириб чиқарадиган қанақа бўлса ҳам хавф-хатарнинг йўқлиги.

Харажат – эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган пул харжи.

Харажатларни қулайлаштириш – харажатларнинг тўғри тақсимланиши, бунда сифатли маҳсулотлар ва хизматлар энг кам пул сарфлаш йўли билан олинади.

Харита (жўкрофий) – кичрайтирилган кўринишдаги ер юзаси моделини кичрайтириб тасвирлаш.

Хўжалик фаолияти – одамнинг эҳтиёжларни қондириш ва даромад олишга йўналтирилган хизматлар ва ишларни бажариши, товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти.

Чорвадорлик – одамни озиқ-овқат маҳсулотлари ва хом ашё билан таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини кўпайтириш билан шуғулланадиган қишлоқ хўжалиги соҳаси.

Экватор – ер шарини унинг энг кенг қисмини – ўртада, Шимолий ва Жанубий қутблардан тенг масофада ўраб турган тасаввурдаги чизик.

Экологик муаммо – одамнинг табиат вазифаларининг бузилишига олиб келувчи фаолияти натижасида табиий муҳитнинг ўзгариши.

Экология – жонли ва жонсиз табиатнинг ўзаро муносабатини ўрганувчи фан.

Экспозиция – тарих ва маданият предметларининг кўргазмаси.

Экспонат – музей ёки кўргазмада ҳамма кўриши учун қўйилган предмет.

Экспорт – товарлар ва хизматларни чет элга ташқи бозорда сотиш учун чиқариш.

Этнография – халқлар-этносларни, уларнинг келиб чиқишини, таркибини, ўрнашишларини, шунингдек, моддий маънавий бойликларини ўрганувчи фан.

Ядро қуроли – оммавий қирғин қуроли. Ядро қуролининг ҳаракати ядро портловчи қурилмасининг портлаш энергиясидан фойдаланишга асосланган.

Қүшимча ўқиши учун манбалар рўйхати

1. Артықбаев Ж.О., Прманов А. История Казахстана (научно-познавательное издание). Алматы: Атамұра, 2013.
2. Ашимов А. Мэтры казахского кино. Алматы: Аруна, 2013.
3. Балмахаева Г. Звёзды казахстанской эстрады и оперы. Алматы: Аруна, 2008.
4. Жаубасова Т. ХХ век. Корифеи казахского искусства. Алматы: Аруна, 2008.
5. Жумаханов Т. Древний Казахстан. Алматы: Аруна, 2013.
6. Жумаханов Т. Казахское ханство. Алматы: Аруна, 2013.
7. Знаешь ли ты? Энциклопедия. Алматы: Аруна, 2017.
8. Иващенко А.А., Белялов О.В. Цветы Казахстана. Фотоальбом. Алматы: Атамұра, 2012.
9. Иллюстрированная история искусства. Алматы: Алматықітап, 2014.
10. Карта мира для детей. Алматы: Аруна, 2015.
11. Культура Казахстана. Алматы: Аруна, 2007.
12. Кумеков Б. Великие учёные Востока. Алматы: Аруна, 2007.
13. Кумисбаев Ш. Они были первыми. Алматы: Алматықітап, 2013.
14. Мерекеева С.К. Қазақстан музейлері. Музеи Казахстана. Museum of Kazakhstan. Алматы: Алматықітап, 2009.
15. Новая детская энциклопедия. Алматы: Алматықітап, 2012.
16. Сламбекова Н. Чудеса природы Казахстана. Алматы: Аруна, 2008.
17. Утеглеуов Е. Қазақстан – отаным. Казахстан – моя Родина. Kazakhstan, my mother country. Алматы: Алматықітап, 2018.
18. Холл Э. Расскажи мне о деньгах. Занимательные финансы. Алматы: Алматықітап, 2009.
19. <http://www.tarih-begalinka.kz>
20. <https://ru.wikipedia.org>
21. <http://bilimainasy.kz>
22. <http://www.world-globe.ru>
23. www.syl.ru/article
24. www.kazedu.kz
25. <http://mirznanii.com>

Учебное издание

**Турмашева Ботагоз Кадыровна
Салиш Салтанат Салишевна
Пугач Владислава Геннадьевна**

ПОЗНАНИЕ МИРА

Умумтаълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик

(на узбекском языке)

Зав. редакцией *Н. Жиенгалиев*
Редактор *А. Раймкулова*
Художественный редактор *З. Аульбекова*
Технический редактор *О. Рысалиева*
Корректор *И. Кротов*
Компьютерная верстка *Н. Развинавичене*
Перевод узбекского текста *Д. Насруллаевой*
Компьютерная верстка узбекского текста *Г. Утеновой*

ИБ №7412

Подписано в печать 16.09.2019 г. Формат 70×100 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ. л. 9,0. Усл. печ. л. 11,7.
Тираж 7500 экз. Заказ №

ТОО «Корпорация «Атамұра», 050000, г. Алматы, пр. Абылай хана, 75.

Издательство «Жазушы», 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143.
тел.: (727) 394 41 55; факс: (727) 394 41 64.
e-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-657-5

A standard EAN-13 barcode representing the ISBN 978-601-200-657-5. The barcode is composed of vertical black bars of varying widths on a white background. Below the barcode, the numbers 9 786012 006575 are printed.